INTERMEZZO

I TYSK FANGENSKAB

1943 - 1945

4.0 VESTRE ALLÉ's ARREST

Om mit ophold dér skrev jeg i 1945 et stykke til bogen "Århus under Besættelsen", og selvom enkelthederne stadig står ligeså tydeligt for mig nu som for 40 år siden, vil jeg idag ikke kunne formulere det bedre, hvorfor jeg citerer fra bogen:

Om aftenen d. 14. dec. 1943 blev jeg fulgt til Århus Arrest af to Gestapofolk og med et hånligt "Schlafen Sie wohl" lukket ind i en af cellerne på 1. sal. Det var en ejendommelig fornemmelse at høre døren blive lukket i lås og vide, at inden for de første år var chancen for at slippe ud meget lille. Undgik jeg at blive henrettet, var jeg i det mindste sikker på at blive sendt til Tyskland og først blive løsladt ved krigens afslutning.

Da jeg ikke havde fået noget at spise siden frokost, var jeg hundesulten, og det var pudsigt nok det, der optog mig mest. Normalt giver en blakket samvittighed over for loven mig et underligt sug i maven, når jeg bliver antastet af en betjent, men da Gestapofolkene omringede mig, tog jeg det forbløffende roligt og konstaterede blot, at nu var dét sket, som jeg var klar over kunne ske, når man arbejdede illegalt. På samme måde var jeg i fængslet fuldstændig fattet, og da jeg havde stillet den værste sult på et halvt krus mælkesøbe - makaroninudler kogt i fortyndet skummetmælk - gik jeg i seng og overlagde ganske nøgternt, hvad jeg næste dag skulle sige til Gestapo.

Næste morgen kl. 7 blev jeg kørt op på kollegium 4 og var i forhør i over 7 timer. Disse forhør var en mærkelig oplevelse. Det hele forekom én uvirkeligt, og jeg havde for det meste fornemmelsen af at stå ved siden af mig selv og betragte sceneriet: Kollegieværelse med et stort bord i midten, på en stol i hjørnet én mig uvedkommende person, der ustandseligt blev bombarderet med ret ligegyldige spørgsmål af to Gestapomænd, der sad ved bordet sammen med en skrivemaskinedame, som nedskrev rapporten. Hvad der foregik kom egentlig ikke mig ved, og kun i enkelte øjeblikke stod det mig klart, at mit liv måske afhang af, hvad der blev sagt.

Til at begynde med forlangte jeg tolk, men opdagede snart, at det ikke var nogen fordel, da forhøret derved blev til et rigtigt forhør, mens man uden tolk kunne dreje det over til en almindelig samtale, der det meste af tiden drejede sig om forholdene herhjemme og vor indstilling over for de krigsførende magter. Desuden kunne man ofte bortforklare tidligere udtalel-

ser ved at henvise til, at man ikke rigtigt beherskede sproget, og at de måtte have misforstået én.

Forhøret begyndte ret dramatisk med, at den øverste Gestapomand - Werner - foreholdt mig, at de ville bruge alle midler for at få sandheden frem, og at jeg måtte tænke på kone og børn. Kort efter påstod han, at de havde taget en faldskærmsmand, som jeg havde været sammen med dagen før, hvortil jeg svarede, at det var løgn. Den tanke, at han skulle lyve, gjorde Werner aldeles rasende, men jeg mente ikke, at det var utænkeligt, da han lige havde sagt, at de ville bruge alle midler. Det krænkede imidlertid hans ære, hvilket undrede mig, da han øjensynligt ikke havde noget imod repressalier mod kvinder og børn. Efter den tid blev min kone ikke nævnt mere, og truslerne blev holdt i almindelige vendinger som: "Det bliver værst for Dem selv" eller "De vil komme til at fortryde, at De ikke har fortalt sandheden", for ved hjælp af psykisk tryk at få ud af én, hvad man vidste. Derimod var jeg ikke udsat for legemlig tortur, da Werner på det tidspunkt havde den indstilling, at det ikke var påkrævet over for intellektuelle.

Efter dette lange forhør var det helt velgørende at komme tilbage til den usle celle i fængslet. Det var et rum på 2 x 4 meter udstyret med en træseng, der om dagen blev slået op langs væggen, et fast bord med en fast bænk foran, samt en lille vægreol. Indenfor døren var der i det ene hjørne en lille håndvask og i det andet en aftrækskanal, der forneden var åben for at give plads til en blikpotte. Væggene var forholdsvis nymalede og følgelig lidet opmuntrende, hvorimod træværket overalt bar spor efter tidligere fanger og indeholdt foruden utallige navnetræk og datotavler mange pudsige sætninger og tegninger. F.eks. var der oven over den knap, ved hjælp af hvilken man kunne tilkalde vagten, indridset: "Klokke til portier'en", og et andet sted stod: "Husk at lukke døren!"

Vinduet sad meget højt - ca. 2 m over gulvet - og den nederste halvdel var mat, men ikke desto mindre var det strengt forbudt at kikke ud af vinduet! Cellen vendte mod nordvest, så solen så jeg aldrig noget til, men alligevel var der udmærket lyst, skønt det var midt om vinteren. Under vinduet var anbragt en seddel, hvorpå der stod: "I tilfælde af luftalarm skal fangen stille sig hen under vinduet", hvorefter en vittig sjæl havde tilføjet: "og tage hatten på", hvilket i lange tider morede mig, hver gang jeg kom til at se derhen. Man bliver jo nøjsom under sådanne forhold.

Ja, nøjsom blev man, og det var godt det samme, thi var man ikke i stand til at skrue sine fordringer ned, blev fængselsopholdet hurtigt uudholdeligt. Man måtte lære at være tilfreds med omgivelserne, da en stadig irritation over det ene eller det andet sled på nerverne, og de var hårdt nok belastet i forvejen. Selvfølgelig var det irriterende, at sengen var hård og

tæpperne usandsynligt snavsede, at vandhanen kun gav vand dråbevis, at vagten ustandseligt lurede ved kikhullet, at kaffen var lunken, at middagsmaden altid var kold o.s.v., o.s.v., men man måtte tage det med godt humør og sige til sig selv, at det såmænd kunne være meget værre. Kosten var imidlertid meget sløj: Om morgenen fik vi tørt rugbrød og "kaffe" d.v.s. en passende mængde kaffesurrogat rørt op i vand fra varmtvandsanlægget. Middagsmaden var enten suppe med lidt grøntsager i eller en slags krydret forloren hare med surkål og kartofler til, og kartoflerne måtte vi selv skrælle med den ske, som var vort eneste spiseredskab.

Een gang om ugen fik vi fisk, og kun en sjælden gang stod den på gule ærter, den eneste ret, der både var mættende og velsmagende. Ved 6-tiden kom kaffen og rugbrødet igen, dog denne gang med lidt smør, samt lidt ost og pølse til. Andre måltider måtte man tænke sig til eller erstatte med tørt rugbrød, som man altid tog rigeligt af.

Mellem 9 og 12 var der gårdtur. I gården var indrettet en række 15-20 m lange båse, afspærret fra hinanden med 3 m høje mure og overdækket med trådnet. Når man, som jeg, sad i enecelle, havde man en hel bås for sig selv og kunne rigtig optræne sin kondition - med henblik på en eventuel flugt. Imidlertid måtte jeg påbegynde træningen i cellen, da jeg først kom på gårdtur engang i januar, men når jeg løb langs cellens ene diagonal derefter på tværs af cellen, langs den anden diagonal og atter på tværs, fik jeg en rundtur på 14 skridt, der både kunne bruges i gå- og løbetempo. Det var ikke få kilometer, jeg daglig tilbagelagde på den måde, men hjernen måtte også beskæftiges, og det var betydeligt sværere. Tankerne om kone og børn og om fængsel og Gestapo trængte ustandseligt frem, og for at holde dem på afstand, gav jeg mig til at gennemgå mit tidligere liv. Her hjalp min visuelle hukommelse mig meget, idet jeg for mit indre blik tydeligt kunne fremtrylle alt, hvad jeg havde oplevet. Cellen forsvandt, og i stedet vandrede jeg i min fødeby, Varde, besøgte barndomshjemmet, gik atter i skole og snakkede med gamle kammerater, spadserede omkring i byen og genkaldte mig, hvem der boede hvor, og hvad jeg dér havde oplevet. Derefter gik tankerne videre til de mange ture, jeg havde foretaget i ind- og udland, til fods, på cykel eller på motorcykel. I timevis genopfriskede jeg minderne fra de mange steder, hvor jeg havde været, og især udlandsrejserne - til London, Stockholm og Berlin (Olympiaden 1936) - blev omhyggeligt repeteret.

Billederne fra fortiden fortrængte nutiden, og fremtiden beskæftigede jeg mig ikke med, måske under indtryk af, at dersom jeg nøje planlagde tiden efter krigen, ville jeg miste endnu mere ved at blive skudt. Jeg tænkte meget på døden, men var egentlig ikke bange for at dø, blot fyldte det mig med irritation, at jeg ikke skulle få lov at komme tilbage til kone og

børn. Dødsstraf er i virkeligheden ikke nogen straf for den, det går ud over, hvorimod man rammer de pårørende urimeligt hårdt, især børnene, der må klare udviklingsårene uden en far til at vejlede sig. Samtidigt blev jeg klar over, at den svindel, som læger tit sætter i scene for at hindre, at kræftpatienter og lignende får at vide, at de er dødsdømte, i langt de fleste tilfælde er fuldt berettiget. Jeg troede tidligere, at jeg under alle omstændigheder gerne ville vide sandheden om min helbredstilstand, men opdagede, at fik man først vished for, at man skulle dø snart, blev den tid, man havde tilbage, ganske meningsløs. Vi lever i nuet, men det svinder så hurtigt bort, at meningen med livet ligger i fremtiden, og når der pludseligt ikke er nogen fremtid, bliver tilværelsen uhyggelig tom.

I den første tid levede jeg som nævnt i mindernes verden, men der var også visse utopiske fantasier, som optog mig, f.eks.: "Hvad vil du gøre, hvis du under flugt redder en velhavende englænder, som efter krigen dør og testamenterer dig f.eks. 10 millioner!" eller måske rettere: "Hvad ville du have gjort, hvis du pludseligt havde erhvervet en sådan formidabel sum?" Resultatet af overvejelserne blev, at jeg ville blive i min stilling på universitetet, men blot bygge mig et virkeligt hus med bl.a. mit eget laboratorium. Den detaljerede indretning af dette hus og især den tilstødende laboratoriebygning optog mig i lange tider, og den sidstnævnte blev udstyret med en række raffinementer, som langt overgik, hvad vi havde på Kemisk Institut. (Det besynderlige er, at ca. 15 år senere gik denne drøm næsten i opfyldelse!) (se s.102).

Af læseligt fandtes der i cellen kun fængselsreglementet, skrevet på meget dårligt dansk, og det blev selvfølgelig tygget både forfra og bagfra, men indeholdt kun nogle uinteressante forbud, som alle blev overtrådt. Læsestof fandtes der imidlertid nok af i fængslet, og inden længe havde jeg fået fat i et par gamle aviser og ugeblade. Nogle tog jeg i skarnkassen, der om morgenen gik fra celle til celle, og andre fik jeg fra en af mine sidekammerater, der havde læsetilladelse. Aldrig er Hjemmet og Familiejournalen blevet læst så grundigt. Selv annoncer, kogeopskrifter og brevkasser blev gennemstuderet, og mange vers blev lært udenad.

Mærkeligt nok interesserede vagten sig ikke for, at der lå en dynge blade på mit bord, skønt han udmærket vidste, at jeg ikke havde læsetilladelse, og selv Gestapo gjorde ingen bemærkninger derom. De kom jævnligt på besøg, og en dag spurgte de mig om, hvor min kone var. Jeg lo af dem og mente, at det burde de vide bedre end jeg, men jeg kunne sagtens være ovenpå, da jeg vidste, at hun var gået under jorden, idet konvolutterne om hendes breve bar tydeligt spor af af at have ligget inden i en anden konvolut. Kort før jul blev jeg flyttet over på den anden side af gangen. Her skinnede solen hele formiddagen, og jeg var lykkelig, når jeg ved at stå på

tå kunne mærke dens stråler i ansigtet. Men jeg mistede kontakten til min bladleverandør og fik nu kun sjældent fat i noget nyt.

Dog var de værste trængsler forbi. Julen stod for døren, og dermed skete der en usandsynlig forandring til det bedre, takket være "Røde Kors". Ganske uventet blev jeg juleaften kaldt ud af min celle og fik ordre til at gå op på anden sal, hvor formanden for Århus Røde Kors, dir. Kjær, overrakte mig en kæmpemæssig pakke og bragte hilsner fra slægt og venner. Det kom sådan bag på mig, at jeg stod med tårer i øjnene og ikke kunne få et ord frem, og da jeg kom tilbage til cellen, lagde jeg hovedet i hænderne og græd, for første og sidste gang i fangenskabet. Græd over livet, som jeg måske skulle miste, over kone og børn og familie, der gik i uvished om min skæbne, og over julens godhed, der fik mig til at føle, at jeg ikke var forladt af Gud og mennesker. En lang befriende gråd, der gjorde det muligt for mig at holde en rigtig juleaften.

Pakken indeholdt alt, hvad en fanges hjerte kunne begære: Franskbrød, smør, sukker, chokolade, æbler, kager, bolsjer og andre godter, samt et julehæfte, tændstikker og en mængde tobak af forskellige slags. De glæder, som denne pakke skaffede mig den næste måned, tog - kombineret med det, der omtales i næste afsnit - en del af brodden af fangenskabet.

Mellem jul og nytår skete det epokegørende, at jeg fik fat i en bog. Min bladleverandør sendte gennem en venligtsindet vagtpost "Solen er min fjende" over til mig, 1071 tæt beskrevne sider, d.v.s. nok til 50 timers intensiv læsning. I 5 dage bestilte jeg ikke andet end at læse, og da jeg var færdig, begyndte jeg forfra. Men jeg havde desværre læst så langsomt og omhyggeligt, at det var umuligt at holde tankerne samlet ved repetitionen, hvorfor jeg afleverede bogen. Imidlertid lykkedes det mig kort efter at erhverve en bog fra biblioteket, og dermed var min lykke gjort. Hver middag, når madskålene blev indsamlet, byttede vagten bøger for fangerne, og havde man en bog - selvom man ikke havde læsetilladelse - behøvede man blot at stikke den ud af døren med et "Bitte tauschen" for kort efter at få 3-4 andre at vælge imellem. Det var udmærket lødig lekture, pudsigt nok hovedsagelig af angelsaksisk oprindelse, og tiden kunne fra nu af dårligt slå til, da man måtte være færdig med hver bog på et døgn for at kunne få en ny.

En anden værdifuld nyerhvervelse var en blyant, som jeg "organiserede" omkring nytår. At organisere betyder i krigsterminologien at erhverve, stjæle, tiltuske sig o.l., d.v.s. at skaffe sig noget på hæderlig eller uhæderlig vis, for det meste det sidste. Når man ankom til fængslet blev alt, hvad man havde i lommerne, deponeret på kontoret. Vagten måtte derfor udlevere skrivematerialer, når vi hver 14. dag havde lov at skrive hjem, og ved en sådan lejlighed glemte han at forlange blyanten igen. Jeg kunne nu

skrive og tegne, og det forkortede mange stunder for mig, især da jeg fandt på at nedskrive en af mine kompositioner. Det var et lille tema med variationer, og da det kun fandtes i mit hoved, skrev jeg det ned på indersiden af julehæftet, i håb om at få lejlighed til at sende det hjem. Det lykkedes dog ikke, da man nok kunne modtage pakker - med tøj, toiletsager o.l. - men ikke sende noget hjem (snavsetøjet blev vasket i fængslet).

1. februar blev jeg flyttet op på 3. sal til en ung randersmand, Ole Hovedskov. I 7 uger havde jeg udelukkende talt tysk, og det var velgørende rigtig at få lov at snakke løs på sit modersmål, men taleorganerne var så utrænede, at man hurtigt blev hæs og træt af at tale. Hovedskov havde været med til sprængningen af Langå-broerne, og da han altså ligesom jeg havde en dødsdom hængende over hovedet, var vi på alle måder i samme båd. Også legalt havde vi fælles interesser, idet han var musikstuderende, og tiden gik så godt for os, at vi næsten ingenting fik læst.

På 2-månedsdagen for min arrestation var der vældig røre i fængslet, idet det rygtedes, at der næste morgen skulle afgå en stor transport til en "Konzentrationslager bei Kopenhagen". Hvor tit havde vi ikke tidligt om morgenen hørt nøglerne rasle og navneopråbet runge gennem fængslet og med gru tænkt på de stakler, der blev sendt til Tyskland. Nu skulle det altså være slut, og turen i stedet gå til en lejr her i landet. Det lød for godt til at være sandt, men samme aften fik jeg besked om at være parat til afgang kl. 4, og i den mørke vintermorgen forlod jeg - forhåbentlig for stedse - Århus Arrest.

4.1 Vestre Fængsel, 15/2-22/2 1944

Det var imidlertid ikke nogen lejr, vi kom til, men Vestre Fængsel i København! Det lignede arresten i Århus, var blot noget nyere og meget større. Efter "modtagelsen" hos "Meister" - fængslets chef - blev jeg puttet ind til en anden fange - og fik et chok! Han var klædt i et perfekt naziantræk: Khaki-skjorte, sorte spidsbukser og lange sorte støvler, men viste sig at være pære dansk. Det var Wilfred Petersens næstkommanderende, der hed Valdemar et eller andet, og som fornylig var blevet arresteret sammen med W.P. selv. Baggrunden var denne: W.P. havde dannet et nazist-parti, der konkurrerede med Fritz Clausens parti om de danske nazisters og tyskernes gunst. Dette partis eksistens var medvirkende til, at F.C.'s aldrig fik et sådant format, at det kunne bruges på samme måde som Quisling's i Norge, hvilket visse ledende tyskere sikkert havde tænkt sig. I irritation herover havde de altså nu arresteret W.P. og hans næstkommanderende.

Valdemar var såmænd meget flink, undtagen når vi kom til at diskutere politik. Han var stolt af at være arier, hadede jøderne og så hen til en verden domineret af Herrefolket (tyskerne), men han blev rasende, når jeg f.eks. drillede ham med, at for at opnå dette mål kunne man godt alliere sig med de skævøjede japanere! Så lagde han sig på sengen (her blev sengene ikke slået op om dagen) og var sur, men stort set gik den uge, vi var sammen, udmærket, idet vi var rigeligt forsynet med ugeblade og spil af forskellig slags takket være W.P., der var kalfaktor i fængslet (kalfaktorerne var fanger, der hjalp fængselsadministrationen med rengøring, fordelingen af mad til fangerne o.l., og som derfor frit kunne bevæge sig rundt i fængslet). Vi læste, lagde kabaler, spillede kort eller dam eller lagde os på sengen og sov eller døsede.

- og så kom den næste transport, og dennegang gik turen virkelig til den ovennævnte lejr, "ein K-Z-lager bei Kopenhagen"!

4.2 Horserød, 22/2 - 29/6 1944

Dette var alle tiders mærkeligste lejr: På den ene side var det tyskernes "hyttefad", hvor de opbevarede store og små fisk mellem hinanden (tilsat nogle piratfisk (stikkerne)), og hvorfra de med mellemrum tog nogen ud og slagtede dem eller eksporterede dem sydpå til en langsom og smertefuld død. På den anden side fungerede den som en kostskole på sommerlejr, hvor elevernes største fornøjelse var at løbe om hjørner med de strikse lærere. Vi spillede revyer, afholdt idrætsstævner og skakturneringer, festede og spillede kort til langt ud på natten m.m.m., og trak tyskerne nogen ud af lejren og henrettede dem, gjorde det naturligvis et stærkt indtryk, men parolen lød ubønhørligt: "Livet må og skal fortsætte!" Der var mange stærke personligheder i den danske modstandsbevægelse.

Men lad mig begynde med lejrens rammer. Den indre lejr, hvor fangerne - bortset fra kvinderne - opholdt sig, var omgivet af et dobbelthegn, hvorimellem tyskerne havde anbragt diverse schäferhunde. Fra vagttårnene pegede maskingeværer ned over barakkerne, og den eneste adgang (port A) var altid bevogtet. I den ydre lejr var der kvindebarak, snedker- og metalværksted, måttefletteri, depoter m.m., samt den store spisebarak med det danske fængselsvæsens køkken. Det var danskere, der sørgede for forplejningen, og maden var virkelig god, langt bedre end den man fik i fængslerne, og der var altid rigeligt.

Lejren blev bevogtet af politisoldater og SS-ere under ledelse af sturmbannführer Hillgärtner, men selve lejrens daglige ledelse var lagt i hænder-

ne på fangerne. En af dem var udnævnt til "Lejrkommandant" og andre til "Barakformænd", og de havde så forbindelse til tyskerne, hvoraf 4-5 var udpeget som "Lagerführer". Det var dog kun 2-3 af dem, som daglig kom i lejren. Sturmbannführeren så vi sjældent. Han kunne komme på uanmeldt besøg, men ellers kom han kun ved særlige lejligheder, som f.eks. vor ankomst d. 22/2 - 3 "ørkenvogne" med ca. 50 fanger. Han holdt en lang tale til os - hvad han sagde, husker jeg ikke - og derefter blev vi fordelt i de forskellige barakker.

Jeg startede i barak 11, men ret snart flyttede jeg over i barak 14, der var præget af akademikere, deriblandt mange officerer. Stuerne var oprindeligt beregnet til 2 mand, men nu var der i de fleste af dem installeret etagesenge, så der kunne bo 4.

Barak 14 var indrettet som følger: I midten var hovedindgangen, og når man kom ind, var der toilet og bad til venstre, stort køkken til højre og en stor samlingsstue ligefor. I hele barakkens længde gik en gang med værelser til begge sider, ialt ca. 20, og i hvert af dem var der plads til fra 2-6 mand (kun formand og næstformand havde 2-sengs stuer). Dagene forløb efter dette skema:

	kl.	
	6.30	vækning
a.	7.00	stillede man op 3 og 3 og marcherede til spisebarakken, og efter morgenmaden marcherede man igen i samlet folk tilbage.
b.	8-12	arbejdede man (principielt)
c.	12	middagsmad
d.	13.30-16	arbejde igen
e.	18	aftensmad
f.	21	værelsesdørene blev låst, lyset skulle slukkes, og tyskerne forlod den indre lejr.

ad a., c. og e.: Maden var som nævnt udmærket. Om morgenen fik man the eller kaffe og marmelade og ost på brødet, men der var kun én skive franskbrød pr. mand, om middagen 2 retter, og om aftenen 5-6 forskellige former for pålæg, ubegrænset mængde rugbrød, men igen kun eet stykke franskbrød til hver. Dette sidste fik mig til at foretage følgende eksperiment: Ved hvert af de lange borde sad 16 mand, og der var anbragt 2 tallerkener med hver 8 skiver franskbrød. Praktisk taget alle tog straks deres stykke, mens jeg lod mit ligge på tallerkenen, indtil jeg havde spist det rugbrød, jeg havde lyst til. Jeg holdt dog øje med mit franskbrød, og skønt alle vidste, at der kun var et til

hver, var der dog hvereneste aften en af de andre, som forsøgte at kapre det!

Er det ikke ejendommeligt. Vi levede ligeså godt eller bedre end de fleste af fangerne gjorde derhjemme, vi var alle i samme båd, og alligevel søgte man at rage til sig på en andens bekostning. Det er ganske vist kun en lille ting, men den fortæller dog så meget om den menneskelige natur, at forsøg på at opbygge et samfund baseret på "solidaritet med næsten" på forhånd er dømt til at mislykkes.

ad b. og d. Der blev arbejdet på mange fronter: Ved rengøring og vedligeholdelse af den indre lejr, i værkstederne (snedker, tømrer, maskin, samt måttefletteri) på depoterne, og ved vejarbejde og grusgravning uden for lejren m.m. Ingen af stederne blev der bestilt nævneværdigt, idet man hurtigt lærte at arbejde med øjnene, d.v.s. kun at bestille noget, når en tysker direkte så på én! (en lærdom, som senere kom én til nytte i kz-lejrene).

ad f. Når tyskerne var gået, kom der rigtig liv i barakken. På metalværkstedet havde vi fået fremstillet nøgler, så vi kunne lukke dørene op og gå på besøg hos hinanden. Man spillede kort - jeg husker mangen en hyggelig l'hombre eller poker til langt ud på natten - eller hyggede sig sammen på anden måde. Ind imellem holdt vi store fester ude i køkkenet, og der er næppe den form for spiritus, som jeg ikke har drukket i Horserød! Alt, hvad vi dér åd og drak, var naturligvis smuglet ind i lejren, men hvordan, skal jeg gemme til senere.

Der var meget naturskønt i Horserød. Lejren var omgivet af bøgeskov med enkelte lyngklædte lysninger ind imellem, og da vinteren var meget mild - jeg husker kun ganske få dage med sne og frost - kunne vi dag for dag følge forårets komme. Vejret var næsten altid godt, og på grusgraverholdet, som jeg en tid var medlem af, fik vi os en dejlig skovtur. Ledsaget af 3 tyskere marcherede vi (12-15 mand) taktfast ud gennem hovedporten - det satte sturmbannführeren stor pris på - men 2-300 m fra lejren drejede vi ind i skoven og slentrede nu i spredt uorden de 2-3 km til grusgraven. Her skiftedes vi til at ligge på skråningerne og slikke solskin, mens andre gravede lidt grus og sorterede det på en primitiv maskine. Vore vogtere var skikkelige politisoldater, som betragtede turen som en velkommen ferie fra anden vagttjeneste, og hele atmosfæren var særdeles afslappet.

Senere kom jeg i "pakkeposten". Fangerne kunne modtage pakker med tøj, toiletsager o.lign. og i de første måneder også med tobak, lækkerier,

spil, lekture etc. Disse pakker blev censureret af en af de 3-4 danske nazister, der fungerede som tolke i lejren, men da det var et stort arbejde at pakke ud, undersøge og pakke ind igen, havde den pågældende tolk 3 fanger som medhjælpere. Den tolk, jeg havde med at gøre, hed Nobel, og han var let at bestikke. Blot han selv fik lidt af de gode varer, så han gerne igennem fingre med, om der kom et par flasker barbersprit (snaps) eller en gul sodavand (konjak) o.lign. ind i lejren, især hvis pakkerne var til inderkredsen i barak 14 (Peder Akselbo, Otto Malling, Erik Abel, Eigil Jensen, Kjeld Feilberg, Jørgen Udsen m.fl.). Efterhånden blev de sidstnævnte pakker praktisk taget ikke åbnet, og det bevirkede, at vi fik den idé at afholde den helt store middag: 4 retter mad med diverse vine! Det hele kunne leveres af Udsens onkel, der ejede Hotel Postgården i Slagelse, men pludseligt skete der en voldsom stramning af forholdene i lejren (se nærmere nedenfor), hvorfor tanken aldrig blev realiseret.

I pakkerne fik vi således mange ting, der egentlig var forbudt, men der var mange andre illegale veje ind - og ud - af lejren. Jeg kender næppe dem alle, men her er nogle af de vigtigste:

Igennem lang tid var Feilberg formand for lejrens depoter af lagner, håndklæder, rengøringsmidler, tændstikker m.m.m., men da forsyningerne kom fra fængselsvæsenets depoter uden for lejren, havde han sin daglige gang ud af lejren og over til depotbestyrer fru Hansen, naturligvis under bevogtning af et par tyskere, hvilket dog ikke forhindrede indsmugling af mange værdifulde ting, skjult i de store kurve på trækvognen. Ad den vej kom f.eks. et fotografiapparat, samt en lille batterimodtager, som tilhørte stud. polyt. Janus Tabur (var taget sammen med 7 andre stud. polyt.'er i forsøg på at "bringe nogle danske militærdepoter i sikkerhed"), ind i barak 14 (begge dele blev senere overført til Frøslev og fungerede lige til maj 45).

Det var vigtigt at kunne få illegale breve ud og ind (vi kunne både skrive og modtage breve, men de blev alle censureret). Det skete på flere måder: Ved grusgraven fandtes et gemmested, hvor en hjælper udefra anbragte den indgående post og fjernede den udgående, som en af deltagerne tog med derud. Otto Malling hjalp en tid lang Nobel med brevcensuren og havde mulighed for at putte nogle af vore breve ind i bunken og stemple dem "censureret". Fængselsbetjent Larsen kom dagligt med medicin til sygebarakken og bragte også andre ting med!

Ved besøg var der også mulighed for at udveksle breve, hvis man bar sig behændigt ad, og endelig var der sikkert andre veje åbne, som jeg ikke fik kendskab til. Af og til blev der også smuglet aviser ind i lejren, og hvis en sådan ny avis blev opdaget af tyskerne, blev sturmbannführeren aldeles rasende. Han sagde, at når vi kunne få aviser ind, kunne vi ligeså

godt få skydevåben, hvilket jo også var rigtigt, og de folk, som blev taget med en avis, blev kort efter sendt ind til Vestre og kom ikke tilbage til Horserød. Dette gik f.eks. ud over Eigil Jensen engang i maj måned.

Som det fremgår af dagsplanen havde vi fri fra kl. 16.30-18 og fra 19-21, samt hele søndagen, og denne fritid blev udfyldt på mange måder: Om morgenen tidligt var der morgengymnastik ved kaptajn Ole Olsen, men det nåede jeg i reglen ikke op til. Derimod løb jeg mig de fleste eftermiddage en tur på 2, 3 eller 4 km. Rundt omkring barak 14 havde jeg opmålt en rute på ca. 400 m og kunne på den måde både kontrollere afstanden og den forbedring af tiden, som jeg efterhånden opnåede. Iøvrigt spillede vi kort, skak eller andre spil, og lørdag aften var der næsten altid "forestilling" i barakkens samlingsstue. Det kunne være revyer med sange og sketches, skrevet af forskellige, men altid opført med skuespiller Chr. Brokhorst som den alt dominerende hovedkraft, der både selv optrådte og instruerede de andre. Men ind imellem var der en "hypnose-forestilling", hvor revisor Steen Hansen - formand for foreningen for psykisk forskning - optrådte. Han udvalgte først egnede medier og hypnotiserede dem til at udføre de mærkeligste ting. Han hævdede selv, at det kun drejede sig om suggestion, men jeg husker specielt, at han til et af medierne sagde: "Når du nu om lidt vågner op, skal du springe op på en stol og råbe: "Barakken brænder!" og minsandten om manden ikke gjorde det, trods al den larm, som altid opstod ved forestillingens afslutning. Det ligner da post-hypnose!

Iøvrigt lavede Steen Hansen også private seancer på værelset om aftenen, når tyskerne var gået, og det var virkelig hypnose. Jeg kom ikke selv til at opleve disse seancer, men efter sigende var det forbløffende ting, mediet - Riis Hansen - kunne fortælle. Især husker jeg, at Feilberg engang fortalte, at Steen Hansen havde spurgt om, hvornår krigen var forbi. Det ville mediet ikke sige, men, sagde han, læg mærke til d. 20. juli, den dag sker der noget afgørende! Det var dagen for attentatet mod Hitler!

Søn- og helligdage var vi som nævnt fri for arbejde, og disse dage gik, som om vi var i sommerlejr. Vi afholdt idrætsstævner, arrangerede skakturneringer, og søndag eftermiddag havde jeg i reglen en virkelig god bridge med tandlæge Iversen, Spentrup, advokat Rambusch, Esbjerg og stud. polyt. Sparre Andersen og evt. andre. Fra en sådan søndag husker jeg en episode, som morede os meget: Pastor Tage Severinsen går morgentur på pladsen mellem barakkerne. Han møder Chr. Brokhorst, tager hatten af og siger: "God morgen, hr. skuespiller", hvortil Brokhorst slagfærdigt replicerer: "God morgen, hr. kollega!"

En anden søndag havde tyskerne rekvireret et militærorkester, naturligvis til at underholde det tyske vagtmandskab, men i virkeligheden blev det sikkert til størst glæde for fangerne. Jeg selv - og mange med mig - tør-

stede i den grad efter musik, der til hverdag udgør en stor del af mit liv, og skønt orkestret selvfølgelig spillede populære ting som f.eks. udtog af operetter og kendte operaer, lå vi troligt et par timer i det skønne forårsvejr og nød musikken.

Sådan gik det de første 2 måneder, og jeg undrede mig tit over, at jeg kunne få lov at gå her i Horserød (smlgn. den hurtige retsforfølgning af Langå-sabotørerne). En delvis forklaring herpå fik jeg senere (se s.66). Den gik ud på, at der ved kontakt mellem Gestapo og modstandsbevægelsen var truffet aftale om at standse sabotagen, mod at tyskerne undlod at henrette deres fanger, og studerer man datolisten i Frit Danmarks Hvidbog fra 1945, ser man, at i de første 3 måneder af 1944 var der hverken større sabotager eller nogen henrettelser.

Men noget sådant kunne naturligvis ikke holde i længden. I forbindelse med Hitlers fødselsdag d. 20. april var der sabotager og store demonstrationer, og tyskerne svarede straks igen med henrettelser allerede 24/4 og 26/4. De skærpede tilstande mærkede vi omgående i Horserød: Rygning blev forbudt, spil, bøger og andet læseligt skulle afleveres, og der blev ikke flere forestillinger om lørdagen. De tyske lagerführere tog nu også deres opgave mere alvorligt, undtagen én, der hed Flöss. Han var politibetjent fra Hamburg, og han gjorde intet for at genere os - tværtimod. Jeg så ham konfiskere en pibe, men næste dag fik manden piben igen - og så var den stoppet med god tobak! En søndag overraskede han os under bridgen, hvor vi havde cigaretter og cigarer i munden og et glas konjak på bordet. Forfærdet udbrød han: "Sie spielen Karte - und Sie rauchen, ja!", hvilket vi jo ikke kunne nægte. "Und was ist denn dass?", idet han pegede på glassene. Ja, det var jo "Zitronenwasser". "Aber wenn der Sturmbannführer kommt?" Det var hans stående omkvæd, når han så noget illegalt, og da vi havde beroliget ham med, at vi havde vagter ude, som råbte "Storalarm", hvis bemeldte herre viste sig, gik han hovedrystende videre, uden at der iøvrigt skete noget!

Skønt livet tilsyneladende gik som før, var vi alle dog klar over situationens alvor. I slutningen af april blev C.E. Abel trukket ind til Vestre, og få dage efter hørte vi, at han var blevet henrettet. Det samme skete med Orla Andersen og Benny Nielsen fra Hornslet (vist nok 2 af Svend Båstrups medhjælpere ved en nedkastning på Djursland), og i juni blev de store nedkastnings-grupper fra Viborg, Farsø og Hvidsten sendt ind til krigsretten og 8 mand fra hver gruppe blev dødsdømt. 7 mand fra Viborggruppen (deriblandt Tage Severinsen) blev benådet til livsvarigt fængsel, de øvrige blev alle henrettet, Hvidsten-gruppen d. 29/6 om morgenen (se nedenfor)!

Alle disse grupper var taget længe efter, at jeg var arresteret, og det undrede mig meget, at jeg stadig gik ram forbi. (Det viste sig senere, at Svend havde opnået så stor good-will hos Gestapo i Århus, at de holdt ham - og dermed også de andre i gruppen - tilbage så længe som muligt (vist nok bl.a. ved hjælp af bestikkelser udefra)).

Men turen ville naturligvis også komme til mig, og da jeg nu vidste, hvad der ventede én, tænkte jeg meget på at flygte. Jeg havde organiseret en pigtrådssaks, men måtte desværre konstatere, at tyskernes vagtberedskab var så stærkt, at det ville være halsløs gerning at forsøge at undslippe, især uden hjælpere udefra. Tidligere havde det været muligt - specielt mens jeg var på grusgraverholdet - men dengang var man lullet i søvn af de gode forhold, vi havde, og nu var tiden forpasset. Det lykkedes kun een mand at flygte fra Horserød. Det var Erik Westenholtz Kjær (der også kunne forvente en dødsdom), som en dag under aftensmaden pludselig forsvandt! Tyskerne var rasende, måske mest fordi de var ude af stand til at fatte, hvordan det overhovedet kunne gå til, men en kvik vesterbrodreng, Ingolf Lyhne, demonstrerede for dem, at hvis man med en falsk nøgle gik ud af døren over mod den tyske administrationsbygning, kunne man løbe under spisesalens vinduer og slippe ud henne ved det danske fængselsvæsens port, hvor der hyppigt kom biler med forsyninger til lejren. Det troede tyskerne på, men så vidt jeg véd, slap Kjær ud ved hjælp af en tysk officersuniform, der var smuglet ind, samt en nøgle til den omtalte dør. Han havde uniformen på under frakken, og i et ubemærket øjeblik lagde han frakken, gik ud af døren, igennem den tyske administration og direkte ud til en "bestilt" bil, der netop ankom i rette øjeblik!

Som omtalt ovenfor havde Janus Tabur fået smuglet sin radio - en fiks lille batteri-modtager - ind i lejren. Den befandt sig inde hos de 8 stud. polyt.'er, men lørdag den 13. maj blev ca. 50 fanger pludseligt løsladt, deriblandt alle stud. polyt.'erne, og radioen blev overtaget af mig og Otto Malling, som jeg lige var flyttet ind til (han var næstformand og beboede den ene af de 2 2-sengsstuer, der var i barakken (den anden havde formanden Peder Akselbo)). Den blev installeret bag ved fodpanelet bag min seng, og liggende på sengen kunne jeg nu følge begivenhederne ude i verden og senere rapportere dem til de indviede. Ved spisningerne kunne vi så lade noget af det sive ud, som om det var rygter, vi havde hørt. Der var imidlertid mindst én radio til i lejren, da jeg tit hørte noget, som jeg vidste ikke kom fra mig.

Min karriere i Horserød sluttede sammen med Akselbo, og her oplevede jeg en af de enerverende situationer, som man næppe kan undgå, når man giver sig af med illegale ting i en fangelejr: Uden varsel stod pludseligt Sturmbannführeren sammen med et par lagerführere i døren! Det

var dog ikke, fordi vi havde gjort noget galt, men det viste sig, at Sturmbannführeren havde opdaget, at noget af det ædle træ forsvandt fra snedkerværkstedet, og nu var han på jagt efter de ting (hjerter og lign.), som fangerne lavede af dette træ i deres fritid. Han opdagede, at der på en flad træbakke på Akselbos hylde var sådanne udskårne træting, men øverst på bakken lå Akselbos tegnebog, som han roligt fjernede samtidigt med, at han rakte Sturmbannführeren bakken. Tingene blev konfiskeret, og tyskerne gik, så der skete ikke noget, men i tegnebogen lå 3-4 breve - med frimærker på! Det var illegale breve parat til at blive "afsendt", idet alle de legale breve blev sendt portofrit, blot forsynet med tyske stempler!

Og så sluttede det pludseligt! Tidligt om morgenen torsdag d. 29/6 blev jeg kaldt ud, og sammen med 7-8 andre - deriblandt Elius Møller og søstrene Ulrich, alle fra Århus - gik turen til København. I en "ørkenvogn" åben bagtil kørte vi ad Strandvejen, og i det strålende sommervejr nød jeg turen i fulde drag, i bevidsthed om, at det muligvis var den sidste sommerudflugt, jeg nogensinde kom til at opleve.

4.3 Vestre Fængsel, 29/6 - 29/10 1944

Det første jeg fik at vide i Vestre var, at 8 fra Hvidsten-gruppen - deriblandt Marius Fiil, hans søn og svigersøn, samt tandlæge Iversen, Spentrup - samme morgen var blevet henrettet. Jeg kom nemlig ikke ind i en almindelig celle, men i et stort rum på ca. 9 x 6 m - en tidligere vagtstue - hvor Hvidsten-gruppens medlemmer, ialt 12 mand, havde boet de sidste 14 dage. Nu var der kun 4 tilbage, som "kun" havde fået tugthusstraffe (2 x livsvarigt og 2 x 4 år). En af dem, Knud Christensen fra Randers, havde jeg truffet i Horserød og talt en del med, og dette bekendtskab udviklede sig her i Vestre til et livslangt venskab.

Naturligt nok startede vi med at diskutere krigsretten. Knud beskrev den som fuldt korrekt, og hæftede sig især ved, at tolkene gjorde, hvad de kunne for at hjælpe de anklagede. F.eks. havde en af dem reddet Niels Stenz fra en dødsdom ved at ændre dennes udtalelse - på dansk - om at hans ældre broder, der havde undgået arrestation, havde forbudt ham at deltage i nedkastningerne, til, at broderen havde tvunget ham til at deltage! Om proceduren fortalte Knud iøvrigt:

"Fredag får du udleveret et ark papir, hvorpå du skal skrive en "levnedsbeskrivelse", lørdag kommer du på Dagmarhus til fotografering, mandag og tirsdag arbejder krigsretten og torsdag bliver du skudt!"

Ganske rigtigt. Næste dag, fredag d. 30/6, fik jeg udleveret det nævnte ark papir - men så skete det andet eller om man vil tredie mirakel: Jeg kom aldrig til fotografering og heller aldrig i krigsretten takket være den store folkestrejke i København!

Baggrunden for denne mærkelige strejke var følgende: Fra slutningen af april var sabotagen i københavnsområdet taget voldsomt til og havde efterhånden udviklet sig til storstilede angreb på industrivirksomheder, der arbejdede for tyskerne: Burmeister og Wain (25/5), maskinfabrikken "Globus" (6/6), Riffelsyndikatet (22/6) m.fl. Tyskerne svarede igen med henrettelser og Schalburgtager (bl.a. af Tivoli), og i desperation indførte de d. 26/6 spærretid fra kl. 20-5 i hele københavnsområdet. Dette bragte for alvor sindene i kog. Vejret var i denne periode aldeles strålende, og de københavnske arbejdere ville ikke finde sig i, at de ikke kunne tage ud til deres kolonihaver om aftenen. Det førte til store demonstrationer, og på mange virksomheder til "gå-tidligt-hjem"-strejker, for, som de sagde: "Når vi ikke kan passe vore haver om aftenen, må vi gøre det i arbejdstiden!" Tyskerne rasede og sendte patruljer ud, som skød vildt omkring sig og dræbte mange mennesker. Det gjorde naturligvis ikke sagen bedre, og selvom man d. 29/6 ændrede spærretiden til kl. 23 - 5, var det for sent at få situationen under kontrol. Fredag morgen (30/6) kom sporvognene aldrig i gang, og da arbejderne nu ikke kunne komme på arbejde, var general-strejken en kendsgerning. Alt var kaos. Tyskerne beskød gaderne - bl.a. med kanoner - og over hundrede blev dræbt og mange såret. Rundt omkring byggede man barrikader, dels for at hindre, at tyskerne kunne køre omkring og beskyde folk, og dels for at sikre, at sporvognene ikke kunne køre.

Inde i Vestre kunne vi selvfølgelig ikke følge begivenhedernes gang, men på mange måder mærkede vi, at forholdene ikke var normale. Igennem det åbentstående vindue hørte vi ustandseligt skyderi, og i hele fængslet var der en voldsom uro. Det kulminerede om lørdagen, da tyskerne, for at straffe københavnerne, lukkede for lys og vand. Nu kunne toiletterne ikke benyttes, og i stedet gravede man latringrave ude i fængselsgården! Fangerne måtte nu i grupper på 20-30 mand vandre derud og besørge deres nødtørft!

Døgnet fra lørdag formiddag til søndag blev af flere grunde uforglemmeligt, men måske mest på grund af dir. Kaj Østberg, der sammen med en 16-17 årig dreng i tysk uniform (vist nok en desertør) kom "på besøg" i vor celle. Han var en dominerende og snakkesalig international forretningsmand, som hurtigt blev centrum for hele cellens opmærksomhed, og på en levende og morsom måde fortalte han om sine oplevelser både før og under krigen. Han snakkede og snakkede, og det var altsammen meget spændende, men det der dog havde min største interesse, var hans fortæl-

ling om et møde mellem Gestapos og modstandsbevægelsens topfolk, som han havde arrangeret i sin villa i Klampenborg! Han gav en dramatisk skildring af, hvorledes de to parters forhandlere kom ind i haven dækket af hver sin svært bevæbnede gruppe, og hvorledes han og hans kone havde budt dem ind til en bedre middag. Først da den var vel overstået, trak værtsfolkene sig tilbage, og forhandlingerne kunne tage deres begyndelse. De drejede sig - så vidt han vidste - om standsning af sabotagen, men da denne var begyndt igen, var han blevet arresteret engang i april, mistænkt for at have forbindelse med modstandsbevægelsen. (Han blev efter krigen straffet for sin forbindelse med tyskerne!).

Hvor meget, der er sandt i denne historie, har jeg aldrig kunnet få verificeret, men i betragtning af forholdene i vintermånederne (se s.62), lyder det faktisk sandsynligt.

Natten mellem lørdag og søndag var drønende hed, og der blev ikke sovet ret meget den nat. Østberg underholdt os uafbrudt og neddæmpede derved den nervøsitet, som ellers ville have bredt sig. Vi vidste nu, at København var i oprør, og kunne med god grund være bange for, at tyskerne ville søge at bekæmpe den ved bl.a. at trække fangerne ud af Vestre og skyde dem som gidsler (læs Jørgen Hæstrup: Hemmelig Alliance s. 291-317) (Jeg fik efter krigen at vide, at Gestapo lørdag havde hentet en halv snes fanger i Horserød - deriblandt 5 af mine venner fra barak 14 (Peder Axelbo, kaptajnerne Matzen og Rasmussen og premierløjtnanterne Feilberg og Mortensen) - som belagt med håndjern og i lukket politibil med militær eskorte var blevet kørt ind til Shellhusets kælder. De var øjensynlig nogen af de gidsler, der ville være blevet skudt, hvis tyskerne havde valgt den hårde kurs).

Næste morgen "forlod" Østberg og hans ledsager os. (Jeg har senere erfaret, at de blev puttet ind i ovennævnte lukkede politibil, der derefter satte kursen mod tugthuset i Bützov). Senere på dagen blev der igen lukket op for lys og vand, og den dag og de følgende blev der proppet nye fanger ind i cellen. Fra at være en dødscelle blev den nu til opsamlingssted for tilfældige arrestanter, og igennem dem blev vi vel orienteret om forholdene udenfor. Der var stadig strejke, men gennem de illegale blade havde Frihedsrådet for alvor manifesteret sig som befolkningens leder. Det anbefalede arbejderne at fortsætte strejken og opstillede over for tyskerne de betingelser, der måtte opfyldes, for at strejken ville blive afblæst: Schalburgkorpset skulle fjernes fra Københavns gader, undtagelsestilstanden skulle ophæves og der måtte ikke foretages nogen form for repressalier på grund af folkestrejken, d.v.s. ikke flere henrettelser! Frihedsrådet beordrede arbejdet genoptaget onsdag morgen, og da det skete, accepterede tyskerne forbløffende nok de nævnte krav!

Fra nu af kom livet i cellen ind i, hvad man kan kalde en "normal" gænge: Mad morgen, middag og aften, derimellem et par ture på toilettet og "sonst gar nichts". Cellens eneste "inventar" var en håndvask i det ene hjørne. Vi sov på madrasser, der om dagen blev stablet op, så de kunne tjene som siddepladser, og her sludrede vi sammen - jeg husker specielt mange hyggelige samtaler med Knud - eller spillede kort (hvor kortspillene kom fra, husker jeg ikke). Til stadighed var vi 10-15 stykker - nogen kom og andre blev løsladt - og det var folk fra alle samfundslag. Især mindes jeg et københavnsk cykelbud, der var taget med nogen illegale blade. Han havde en budcentral, som han i lighed med andre, der hed "Allegro", "Presto" o.lign. havde kaldt "Largo"!! Det fremgik, at han havde haft syfilis og havde været indlagt på 6. afdeling, og som han sagde: "Det er en skrækkelig sygdom. Enten dør man af den, eller også bliver man tosset". Ja, så måtte vi selv om det. Han sad dagen lang og lagde kabaler og snød næsten hver gang for at få dem til at gå op. Samtidigt nynnede han på en sang, som han ikke kunne fuldt ud, men når han gik i stå, begyndte han troligt forfra. Han var ved at gå os på nerverne, men blev heldigvis løsladt efter en uges tids forløb.

På et tidspunkt fik jeg kontakt med en Ålborg-gruppe, som boede i cellen over os. I denne gruppe var der en dykker, der beherskede morse, og da jeg selv havde genopfrisket mine færdigheder desangående fra spejdertiden, førte vi lange samtaler (ét slag = prik, to slag hurtigt efter hinanden = streg). Vi slog med et knivskaft på væggen, men desværre blev jeg en dag opdaget af en af vagterne, og så holdt den underholdning op. Som straf måtte jeg ikke få middagsmad næste dag, men det havde naturligvis ingen effekt i så stor en celle. Apropos maden blev den leveret fra en tysk kaserne og var langt dårligere end den, vi fik i Horserød, men det har nu aldrig spillet den store rolle for mig, og vi sultede ikke.

Midt i juli "rejste" de 4 fra Hvidsten-gruppen sydpå for at afsone de tugthusstraffe, de var idømt, men en eller to uger senere forlod jeg også den store celle. Jeg blev nemlig udnævnt til kalfaktor! Dette betød en radikal ændring af fængselsopholdet. Jeg flyttede ned i stueetagen og kom til at bo sammen med Henning Berbom i en hyggelig 2-mands celle, hvor døren stod åben hele dagen! Vi skulle hjælpe køkkenpersonalet med at sørge for, at fangerne fik deres daglige ration. Maden kom som nævnt udefra, men den skulle fordeles i store bøtter (og kander) til de enkelte afsnit af fængslet, og på hver "gang" blev disse bøtter så kørt på rulleborde rundt fra celle til celle. En tysk fangevogter lukkede celledørene op, men det var kalfaktorerne, som uddelte maden, og derved fik vi en vis kontakt med de fanger, der var på den gang, hvor vi arbejdede (samtale var naturligvis "am strengsten verboten").

Vagtmandskabet var i begyndelsen nyt hver dag, men hen på efteråret - sandsynligvis efter arrestationen af det danske politi 19. sept. - blev det stationært. Det boede i fængslet, og derved fik vi kalfaktorer nærmere kontakt med de enkelte vagter. Det var stort set skikkelige politisoldater, som passede deres job, men iøvrigt ikke generede fangerne. (Mange af dem var ikke tyskere, men jugoslaver o.lign). Især var der én - jeg har glemt hans navn - som passede kvindegangen. Han gik ærinder for kvinderne, købte ind for dem, besøgte deres familie og i det hele taget hjalp dem så godt, han kunne. Så vidt jeg véd, fik han lov at blive i landet efter kapitulationen p.gr.a. sin indsats i Vestre.

Der var mange fordele ved at være kalfaktor: Man kunne bevæge sig frit rundt i fængslet, og man kunne skrive ud og derigennem rekvirere pakker med bøger, ugeblade (ikke aviser!), madvarer og alle mulige lækkerier, samt tobak. I lange perioder lavede vi selv vor mad og hyggede os bagefter med alle de gode sager.

Midt i oktober summede det en dag igennem hele fængslet: Gestapo havde taget Mogens Fog m.fl., men vidste endnu ikke, hvilken fangst, de havde gjort! Det var derfor uhyre vigtigt, at de nye fanger fik aftalt, hvad de kunne sige og hvad ikke. I de dage fungerede vor celle som et mindre postkontor: Fra andre kalfaktorer fik vi illegale breve, der gerne skulle havne de rigtige steder. På dette tidspunkt gjorde Grete Ulrich fra Århus rent på "Meister's" kontor (Meister var fængslets administrative leder), og her hang en stor tavle med alle fangernes navne og cellenumre. Når vi mødte Grete, sagde vi et navn (samtale var selvfølgelig forbudt), og næste gang vi mødte hende, sagde hun et nummer. På den måde blev vi i stand til at give brevene videre til de rigtige kalfaktorer eller selv fordele dem på vor egen gang. Tyskerne var øjensynlig også klar over situationen, da der ved maduddelingen nu ikke var en, men 2 eller 3 tyskere, som nøje overvågede, hvad der skete, men alligevel lykkedes det os at få brevene placeret de rigtige steder uden uheld.

Og så - pludselig d. 29/10 blev jeg beordret at pakke mine sager og flytte op i en celle på 3. etage, og allerede næste aften afgik jeg og mange andre med tog vestpå. Det var i gamle personvogne med gitter for vinduerne, og tyskerne fortalte, at turen gik til en lejr i Jylland.

4.4 Frøslev, 31/10 - 29/11 1944

Det første jeg hørte, da jeg sent på eftermiddagen marcherede ind i lejren, var, at Gestapo's hovedkvarter i Århus - studenterkollegierne - tidligere på

dagen var blevet bombet sønder og sammen af englænderne, og at et stort antal Gestapofolk var blevet dræbt. Det var den sidste store nyhed, man havde hørt i den radio, som vi havde haft i Horserød! D. 15. august var alle fangerne i Horserød blevet overført til Frøslev (skib fra Helsingør til Flensborg), og her var det lykkedes at smugle radioen med, såvel som Feilbergs fotografiapparat m.m.

Jeg flyttede ind i barak 11 i en 8 mands stue, der blev kaldt "Gedestalden" - hvorfor kunne beboerne selvfølgelig ikke forstå! Her boede bl.a. 3 af de venner fra Horserød - Feilberg, Mortensen og Rasmussen - som d. 2/7 sammen med Akselbo og Matzen (og Østberg) var sendt til tugthuset i Bützov (se s.66). Igennem en direkte kontakt med dr. Best havde man opnået, at alle 5 blev sendt tilbage til Danmark, og engang i september var de ankommet til Frøslev. Utroligt, hvad der kunne ske, når man var i stand til at trække i de rigtige tråde!

Jeg skal ikke beskrive Frøslevlejren indgående - det har så mange andre gjort (læs f.eks. "Fanger i Frøslevlejren 1944-45" ved Jørgen Mågård (Nationalmuseet 1984)), men blot nævne, at den blev ledet efter samme system som Horserød: En lejrchef (kpt. Digmann) og en formand for hver barak havde den daglige ledelse. Tyskerne bevogtede lejren, og kun en lille gruppe af lagerführere kontrollerede, at alt fungerede til deres tilfredshed.

Iøvrigt vil jeg kun hæfte mig ved 3 erindringer fra lejren:

1. Gedestalden var utvivlsomt den mest "illegale" stue i Frøslev. Det havde tyskerne øjensynlig en anelse om, idet de flere gange foranstaltede en razzia i stuen: 6-8 tyskere stormede pludselig ind og gav sig til at undersøge senge, skabe, kufferter etc. Jeg overværede selv en sådan razzia, men af flere grunde fandt tyskerne intet. For det første var de mest illegale ting gemt på loftet eller i et hemmeligt rum under et af vinduerne, og begge disse gemmesteder var omhyggeligt låst! På loftet lå tingene gemt under brædder og pap efterladt ved byggeriet og var kun tilgængelige ved at løfte en af loftspladerne, men da man havde erfaring for, at tyskerne andre steder havde prøvet om loftspladerne var løse, var den aktuelle plade sikret med en lås, som kun kunne åbnes ved at føre en kniv igennem en bestemt revne i loftet, og på lignende måde var det andet rum sikret. For det andet havde beboerne en forbløffende evne til at sikre sig forbudte ting i den ene del af stuen og flytte dem over i den del af stuen, som tyskerne allerede havde undersøgt!

2. En dag blev flere hundrede fanger udkommanderet til arbejde uden for lejren. På lastbiler blev vi kørt ned syd for grænsen, hvor det viste

sig, at vi skulle grave pansergrave! Vi skulle øjensynligt hjælpe tyskerne med at skabe hindringer for de allierede hære, som evt. kunne blive landsat i Jylland under en invasion, men det var der ingen af os, der havde lyst til. Vi tog det som en udflugt, hvor det gjaldt om at brække så mange spader som muligt, og hvor det iøvrigt drejede sig om ikke at overanstrenge sig. Der ville utvivlsomt være blevet gravet mere, hvis det havde været det tyske mandskab, der var blevet sat til at arbejde! Foretagendet blev da også opgivet efter få dages forløb.

3. I barak 11 boede også nogle af de grænsegendarmer, der var blevet arresteret d. 29. august. Hos dem lærte jeg det tysk-sønderjyske spil skat. Det var nok det eneste positive jeg tog med mig fra Frøslev.

D. 29. nov. kl. 4 om morgenen rungede det igennem barakken: "Aufstehen! Anziehen! Antreten! Schnell! Schnell!". De gamle fanger var straks klar over, at det var optakten til en transport til Tyskland, da det samme var sket 4 gange før (15/9, 25/9, 5/10 og 20/10). Vi trådte an i barakkens gang, og navnene på dem, der skulle afsted, blev råbt op. Deriblandt var mit. I en sådan stund er man taknemlig for kammeratskabet mellem fangerne. Alle hjalp til med at skaffe én det bedst mulige udstyr, og især velsignede jeg ofte senere den ven, der kom med et par træsko-støvler (læder-snøre-støvler med træbund!). Disse støvler fulgte mig igennem hele tysklandsturen og var i høj grad medvirkende til, at jeg kom levende hjem.

De ca. 120, der var udtaget, vandrede i marchkolonne til Padborg station, hvor vi blev proppet ind i kreaturvogne. De tyske vogtere lagde beslag på pladsen mellem dørene, mens vi sad til højre og venstre inde i mørket (vinduerne var dækket med brædder). Det var den måde, fanger normalt blev transporteret på i Tyskland.

Jeg var varmt klædt på (og havde ekstra tøj i en lille kuffert), så jeg mindes ikke turen som særlig ubehagelig, skønt den tog ca. 1 døgn. Vi vidste, at målet var en koncentrationslejr, men mente, at vi var veludrustet til at klare strabadserne dér. Ak, hvor naivt!

4.5 Neuengamme, 30/11 1944 - 7/1 1945

Adgangen til denne kz-lejr gik gennem "badeanstalten". I forrummet fik man udleveret et nummer, afleverede sine værdigenstande (ur, tegnebog etc.), der omhyggeligt blev samlet i en konvolut med nummer og navn, og afleverede derefter alt tøj, da det skulle til aflusning! (Der var ingen lus i

Neuengamme, og tyskerne var hundeangst for at få disse dyr ind i den). Nummeret var dels et metalskilt i en kæde, som skulle bæres om halsen, og dels på et stykke lærred, som skulle syes på den jakke, man senere fik udleveret. Igennem badet måtte man kun medtage fodtøj og livrem! Efter et lunkent styrtebad blev al hårvækst fjernet, og man blev lukket ud gennem et rum, hvor man i nogle bunker med klude kunne udvælge sig et par lasede strømper samt tilsvarende undertøj, bukser og stribet jakke. Da vi stillede op udenfor, var det næsten umuligt at kende sine bedste venner igen. Man havde kort sagt mistet sin identitet og var blevet et nummer, som SS'erne mere betragtede som dyr end som menneskelige væsener.

Lejrens rammer og organisation:

Blok 1-4 og 25-28 var røde murstenshuse i 2 etager med høj kælder under, mens de øvrige blokke var en-etages træbarakker, der lå lige på jorden. I hver blok var der 150-200 senge i 2 eller 3 etager, hvilket vil sige, at lejren var beregnet til 5-6000 fanger, men i reglen var der langt flere, især i slutfasen. Dette betød, at man ofte måtte sove 2 mand i en ca. 60 cm bred seng!

Lejren blev styret på stort set samme måde som Horserød og Frøslev: En af fangerne var lagerälteste, for hver blok var der en blokälteste, som havde 3-4 medhjælpere (Stubendienst), og dertil kom Kapo'erne, som fungerede som arbejdsledere. Disse "overfanger" havde udstrakt myndighed over de andre fanger, samt visse rettigheder (jeg oplevede f.eks. at blokälteste klædte sig fint på, fordi han havde fået lov til at besøge bordellet i kvindeafdelingen), men var der noget i vejen, var det til gengæld dem, det gik ud over (jeg så f.eks. lejrchefen sturmbannführer Thumann give en blokälteste 30-40 hårde lussinger i træk). På de "gamle" fanger var der på jakken under nummeret anbragt en trekant, hvis farve angav fangens "kategori": Rød = politisk, grøn = kriminel, sort = asocial og violet = Jehova vidne. Næsten alle kapo'erne havde grønne trekanter, og jeg arbejdede nogle dage under én, der blev kaldt "rovmorderen", hvilket han sikkert har været efter hans opførsel at dømme.

Dagligt liv i lejren:

Vi blev vækket ved 6-tiden, vaskede os (man sov med tøjet på for at holde varmen), og kom så til dagens vigtigste opgave: "Bettemachung"! Træsengen, hvori et eller flere af bundbrædderne i reglen manglede, den elendige halmmadras, samt det lasede tæppe skulle redes, så den fremstod helt plan set udefra, og ve den, som fik sin seng kasseret af en Stubendienst. Når

det var overstået fik man en kop "kaffe" og et par stykker "rugbrød", begge dele i høj grad erstatningsvarer. Ca. 7.30 stillede man op blokvis på den kæmpestore appelplads, blev talt op og fordelt på arbejdshold, hvorefter man marcherede afsted - til tonerne af "Alte Kammeraten"! Lejren havde nemlig et stort orkester, der næsten kun blev brugt ved morgenparaden, og som øjensynligt kun kunne den samme melodi. Det var sammensat af overfanger, hvoraf mange netop havde fået deres job, fordi de kunne spille et blæseinstrument. Arbejdet var allehånde, men forstod man "at arbejde med øjnene", behøvede man ikke at blive overanstrengt. Kl. 12 vendte man tilbage til blokken, fik en skål roesuppe med enkelte kødtrevler i og gik kl. 13 på arbejde igen, indtil det blev mørkt. Som aftensmad stod den igen på kaffe og rugbrød og kl. 21 blev lyset slukket.

Neuengamme ligger midt i Elbens delta, og fra Elben var der bygget en kanal for derigennem at kunne forsyne de virksomheder - et teglværk og nogle fabrikker - som lå i den ydre del af lejren (denne kanal var gravet af fangerne og skulle efter de gamle fangers udsagn have kostet 20-30.000 fanger livet). Her arbejdede jeg i nogen tid med at kaste grus op af en pram, et arbejde, som nok kunne være hårdt, men som gik an, når man holdt pause hver gang en tysker ikke direkte så på én. Det meste af de 5 uger, jeg i første omgang var i Neuengamme, arbejdede jeg for lejrens gartner, en rar, men skrupskør mand. Han var Jehova vidne og fantastisk at se på, når han ind imellem udbredte sig om Abraham, Isak og alle de andre, som ville komme igen på den yderste dag. Øjnene rullede, fråden stod ham om munden, og han var helt i ekstase. Jehovas vidner var sendt til kz-lejrene før krigen - bl.a. fordi de ikke ville gøre militærtjeneste - men de fik samtidigt at vide, at de kunne komme ud herfra, såsnart de ville afskrive deres tro. Alligevel traf man rundt omkring i lejrene folk, der var så stærke i troen, at de hellere ville dø end opgive den.

Hos gartneren arbejdede jeg en tid sammen med tandlæge Henry Kjersgård. Vi bestilte ikke ret meget, og gik det meste af tiden rundt og sludrede, men af og til måtte vi køre en trillebør fra et sted til et andet, og det var ikke rart. Elbdeltaet har et meget fugtigt klima, det regnede meget, og jorden blev det rene mudder. Jeg velsignede ofte den mand, som havde givet mig de gode træskostøvler, som bevirkede, at mine fødder altid var varme. Henry derimod gik i almindelige sko, og det medførte, at han ved juletid blev syg og måtte indlægges på revieret. Få dage efter hørte vi, at han var død af lungebetændelse - den hyppigste dødsårsag blandt fanger, der ikke var afkræftet af sult.

Kort efter blev jeg dog også syg. Jeg fik en angina med stærkt hævede halskirtler, og så kom også jeg på revieret.

Lad mig indskyde en makaber oplevelse jeg havde den 2. eller 3. dag, jeg var i lejren: kl. 7 om morgenen kom pludselig en SS'er ind i blokken og forlangte 10 stærke danskere. Jeg stod desværre i nærheden og blev udtaget. Vi blev ført om bag revieret, hvor det viste sig, at jobbet bestod i at få en hestevogn op af mudderet. Vognen var en fladvogn belæsset med lig, der nærmest lignede skeletter. Arme, ben og hoveder stak ud til siderne, men vi måtte ind under vognen og løfte den op med skuldrene, mens andre skubbede bagpå. Det var et hold russere, der havde til opgave at køre dem, der var døde i nattens løb over til krematoriet, og mens russerne piskede på hestene og kapoerne på dem, de kunne få ram på, kom vognen løs, hvorefter vi danske hurtigst muligt løb tilbage til barakken.

De mennesker, jeg den morgen havde set på vognen, mødte jeg nu på revieret i levende live, især når jeg skulle på toilettet. De fleste derude var oplagte "muselmænd", d.v.s. mennesker, hvis ansigt, arme, ben og lår kun var knogler med skind på, mennesker i en tilstand, som man ikke ville tro mulig, men som dog stadig klamrede sig til livet.

I den stue, hvor jeg var indlagt, var kun få muselmænd. De fleste led af lignende sygdom, som jeg selv, og vi blev behandlet udmærket af 2 franske læger, der minsandten havde tabletter, som slog feberen ned og fik kirtlerne til at svinde, og efter 4-5 dage kunne jeg vende tilbage til barakken.

En tildragelse, som fik enorm betydning for alle de danske kz-fanger, skete d. 8. dec.: De første rødekors-pakker kom til Neuengamme! Vi fik hver en stor pakke med flæsk, pølse, havregryn, knækbrød m.m., og det fik afgørende betydning på flere måder: Dels fik vi et hårdt tiltrængt kosttilskud - allerede efter 8 dage kunne man mærke, at kaloriemængden var stærkt nedsat - men dels gav det danskerne en vis magtposition. Man var rig i forhold til de øvrige fanger, man kunne købe både ting og arbejdskraft (jeg måtte en morgen købe min livrem igen, den var blevet stjålet i løbet af natten), og man havde endog midler til eventuelt at bestikke overfanger. Det sidste kom straks i funktion, idet vi ved at give blokälteste noget fik lov at placere pakkerne oppe hos ham, hvor de var beskyttet mod angreb fra de ca. 200 af andre nationaliteter, der boede sammen med os ca. 100 danske. Vi opnåede også at få patent på at sidde ned under spisningerne ved det bord, som fandtes i barakkens spiseafdeling (hver blok var et stort rum, hvorfra kun vaskerum og toilet var adskildt i den ene ende), og kunne desuden få kogelejlighed på barakkens eneste kakkelovn.

At rødekors-pakkerne også kunne bringe ulykke, fik vi et sørgeligt bevis på nogen tid efter, hvor vi havde fået 2 eller 3 pakker hver. En af danskerne - jeg husker ikke hans navn - fik job på den Walther-fabrik, der lå i tilknytning til lejren, og blev af den grund overflyttet til en anden

blok, hvor de, der arbejdede på fabrikken, boede. Kort efter hørte vi, at han var død. Det viste sig, at han havde villet forsvare sine pakker mod angreb fra hans nye "kammerater" og var derved blevet så ilde tilredt, at han ikke kunne overleve!

I forbindelse med den første pakke havde jeg en ejendommelig oplevelse: En kammerat og jeg slog os sammen om at koge en gryde havregrød. Da den var færdig, satte vi os på hver sin side af gryden med vor ske (iøvrigt det eneste spiseredskab, vi havde), og jeg husker, at jeg tænkte: "Ja, det her smager sikkert rædsomt, men du har jo godt af det under disse forhold". Hele min barndom skulle jeg hver morgen spise en skude havregrød, og skønt der var godt med sukker og mælk til, følte jeg det som den værste tortur. Og her var der hverken salt i grøden eller nogetsomhelst til. Men hvad blev resultatet? Jeg havde aldrig tidligere fået noget, der smagte så godt! Et mærkeligt fysiologisk fænomen, at smagen er koblet sammen med organismens behov.

Ved appellen 1. juledag skete noget sensationelt: SS'erne gik række op og række ned og overrakte personligt 10 cigaretter til hver fange! De gamle fanger var helt chokerede. Noget lignende havde de aldrig oplevet, og de var enige om, at nu måtte krigen snart være forbi.

Cigaretterne var glimrende - langt bedre end dem, vi fik derhjemme. Efter sigende var de lavet af jugoslavisk tobak.

Jeg har i det foranstående forsøgt at give en beskrivelse af livet i Neuengamme, men det er meget svært, for ikke at sige umuligt, at give et indtryk af, hvordan det føles at blive behandlet som et laverestående dyr, at vide at det mindste fejltrin eller uheld let fører til døden, og ikke at ane, hvor og under hvilke forhold man ville havne, når man skulle på udekommando (Neuengamme var en hovedlejr, hvorfra alle, der ikke havde fast arbejde i lejren, blev sendt ud til mindre arbejdslejre). Kort før jul fik jeg et uhyggeligt eksempel på, hvor nedbrydende en sådan udekommando kunne være: En polsk Stubendienst, der havde haft kontakt med min ven Otto Malling tidligere på efteråret, fortalte mig, at Malling var kommet tilbage fra Meppen med en sygetransport (Meppen var en af de berygtede lejre ude vestpå, hvor fangerne var beskæftiget med at grave pansergrave ofte stående i vand til livet, og hvor lejrforholdene var skrækkelige). Jeg skyndte mig over til den skåneblok, hvor Malling lå, og mødte et forfærdende syn: Alle, der var vendt tilbage med denne transport, var muselmænd, som jeg ovenfor har beskrevet dem, og det var mig næsten umuligt at finde frem til, hvem af dem der var Malling. Omsider lykkedes det at finde ham, og selvom han kvikkede op ved at se et kendt ansigt, var jeg hurtigt klar over, at han næppe havde store chancer for at klare den. Polakken og jeg

lavede noget havresuppe til ham, men han havde svært ved at få det ned, og dagen efter fik jeg at vide, at han var død.

Når jeg tænker tilbage på den tid, er der et billede, som stadig står på nethinden: Det er aften, appelpladsen ligger øde hen, en ældre jøde går langsomt med vaklende skridt og armene strakt frem for sig tværs over pladsen mod revierets port. En blokälteste støtter ham og leder ham forsigtigt fremad. Billedets tekst: Den sidste vandring. Det var forbløffende og uhyggeligt, så hurtigt man vænnede sig til døden omkring én, men det skete i selvforsvar for at kunne koncentrere sig om det ene: At overleve.

Lidt efter nytår kom Elius Møller, Århus (den mand, der havde lejet Svend kælderen på Silkeborgvej (se s.48)) ind i blokken strålende over hele ansigtet. Han havde søgt et job på en af fabrikkerne (han var uddannet snedker), men da de derovre hørte, at han var dansker, erklærede de, at det kunne ikke nytte noget, da alle danske skulle sendes tilbage til Sverige! Alle blev naturligvis glade, selvom vi var mange, som ikke rigtig kunne tro på det. Men Elius Møller var fuldstændig overbevist om, at det var rigtigt, og det ramte ham som en boomerang. Da der gik uge efter uge, uden at der skete noget, blev han mere og mere deprimeret, og skønt han blev indlagt på revieret hos de danske læger, og disse senere erklærede, at hans helbred faktisk var nogenlunde godt, døde han i slutningen af februar på grund af denne depression - kun få dage før Grev Bernadottes indtog i lejren.

Jeg selv oplevede ikke denne tragedie, da jeg kort efter nytår gik på udekommando. Det startede sådan: En aften kom Julius - den overfange, der sammensatte udekommandoerne - ind i blokken og spurgte efter kemikere. Jeg var naturligvis interesseret og spurgte om nærmere oplysninger, og Julius erklærede, at det var den bedste udekommando, han nogensinde havde sendt afsted. Vi skulle arbejde som kemikere på en fabrik, og ville blive kørt derned i biler på nogle få timer. Desuden skulle det være en god lejr, så vidt han vidste. Han skrev mig op sammen med en anden dansker, Henry Jensen, og kort efter blev vi isoleret i en særlig blok sammen med de øvrige deltagere i transporten, sandsynligvis for at hindre kommunikation mellem hovedlejr og udekommandoer (de fleste andre udekommandoer var på mange hundrede mand). Vi var kun 24 ialt, deriblandt 5-6 franske kemikere, og d. 7/1 afgik vi fra Neuengamme liggende i noget halm på en lastbils påhængsvogn. Men inden afgangen blev jeg kaldt op til det tyske administrationskontor og fik til min forbløffelse udleveret en stor julepakke afsendt fra familien i København! Da vi desuden i mellemtiden havde fået 5 rødekorspakker hver, var vi danske særdeles velforsynede ved ankomsten til målet ca. 5 timer senere.

4.6 Wittenberge, 7/1 - 12/2 1945

Allerede ved modtagelsen blev vi klar over, at lykken havde været os god. Lagerälteste viste sig nemlig at være en sønderjydsk kommunist, Friederich Kuhr, der havde boet i Danmark i mange år og som læste og talte dansk perfekt. Han var vældig glad for at få 2 danske til lejren og hjalp os på enhver måde: Anviste os de bedste senge i den hyggelige sovesal, opbevarede vore pakker for os og gav os en permanent invitation til at besøge ham i hans stue, hvor ellers kun overfanger havde adgang. Det sidste benyttede vi os dagligt af, når "Politiken" ankom!!! En "dansk" ingeniør på fabrikken holdt denne avis, og da han vidste, at "Fidde", som lagerälteste kaldtes, læste dansk, kom avisen hver dag over i lejren, ganske vist 3-4 dage gammel. Fidde havde også tyske aviser, men Politiken gav en langt mere åbenhjertig skildring af krigens gang, og han måtte derfor oversætte alt det væsentlige for de andre overfanger.

Helt bortset fra dette danske islæt opdagede vi hurtigt, at det - bogstaveligt taget - var en enestående lejr, vi var kommet til. (Jeg har talt med utallige tidligere kz-fanger, men ingen af dem kunne sige nogetsomhelst godt om de frygtelige lejre, de var i, som alle var langt værre end Neuengamme. Der er ingen tvivl om, at Wittenberge-lejren stod i skarp kontrast til alle de øvrige kz-lejre, d.v.s. var enestående).

Men lad mig begynde med det geografiske:

Wittenberge er en lille by ca. 120 km vest for Berlin. Den var dengang domineret af en fabrik til fremstilling af celuld ud fra halm, men før halmen kunne bruges, skulle den ekstraheres med stærk svovlsyre, og nu havde man opdaget, at denne ekstrakt kunne udnyttes til produktion af protein, som tyskerne i høj grad manglede, efter at Ukraine var gået tabt. Man var derfor i fuld gang med at bygge en fabrik til denne produktion, og da fangerne arbejdede her, dels med færdiggørelse af bygningerne, og dels som medhjælp ved den produktion, der allerede var i gang, lå lejren lige op ad denne protein-fabrik.

(Princippet i produktionen var følgende: Bønderne kom med halm, den blev hejst op på 5. etage, skåret i stykker og fyldt i store stålbeholdere (120 m^3), hvor der tilsættes svovlsyre og damp til opvarmning. Taverne blev filtreret fra og sendt over til celuld-fabrikken, mens ekstrakten gik over i en anden bygning, hvor den blev neutraliseret og tilsat næringsstof-

fer (fosfat m.m.). I en tredie bygning blev denne saft tilsat en turula-bakterie, der i store træbaljer på hver 90 m^3 fik lov at formere sig under omrøring og opvarmning til optimaltemperaturen. Det blev til en tynd grød, der i centrifuger blev koncentreret til en tyk grød, som til slut blev tørret ind på varmtromler til et gråt pulver. Dette pulver indeholdt ca. 60% protein og blev kaldt "Trockenhefe" (tørgær), skønt det altså ikke havde noget med gær at gøre.)

Vi var udtaget som kemikere for at kunne hjælpe med ved fabrikkens drift, og i den første tid holdt ingeniørerne virkelig foredrag for os om fabrikationen og de opgaver, vi skulle løse. Det hele blev dog ikke til ret meget, da anlægget var under opbygning, og kun engang imellem var en lille del af det i funktion. Når det skete, havde vi travlt. På skrøbelige balkoner, hæftet uden på de store træbaljer, skulle vi kontrollere temperaturen, udtage prøver og bestemme pH i dem, og når en portion var færdigbehandlet, skulle vi rense de centrifuger, som havde været i brug.

Dernæst lejrens organisation og daglige liv:

I hver af de 3 sovesale herskede en sovesalsälteste, der sørgede for ro og orden og som kontrollerede, at alle vaskede sig omhyggeligt morgen og aften. Han udleverede også vaskemidler, så man kunne vaske sit tøj, og tillod, at det i løbet af natten blev tørret ved sovesalenes kakkelovn (der blev lagt stor vægt på renlighed, og der var f.eks. ikke lus i Wittenberge). Hver mand havde sin seng, og i spisesalen havde man hver sin faste siddeplads! Her indtog man måltiderne, samt arbejdede om aftenen med "Gemüsemachung", d.v.s. alle deltog i rensning og tilberedning af de grøntsager, der næste dag skulle bruges i suppen. Denne suppe var roesuppe som i de andre lejre, men der var ret store mængder hvidkål, rødkål, kartofler, gulerødder o.lign. og suppen var derfor mere mættende end den, man f.eks. fik i Neuengamme. (Grøntsagerne købte Fidde inde i byen. Jeg var 2 gange med på en sådan tur, hvor Fidde og en tysk vagtpost gik foran, mens 2-3 fanger trak en trækvogn til at have varerne i). Kl. 12 fik hver mand 1 liter skoldende hed suppe (arbejdstid: 8-12 og 13-16,30), og jeg havde ofte svært ved at få spist det hele inden for den time, der var til rådighed. I suppen kunne man komme noget af det protein-pulver, som fabrikken fremstillede, og dette nærende pulver bevirkede, at man tog 3-4 kg på den første måned! Ved ankomsten blev alle målt og vejet af den polske læge, og dette blev gentaget en måned senere. Sundhedstilstanden var forbløffende god, og i det halve år, Fidde havde været lagerälteste, var der kun død 3 mand: 2 ældre tuberkuløse, samt en, der fik en brandbombe i hovedet. Dette resultat var opnået ved et godt samarbejde mellem Fidde og lejrche-

fen, der ikke var SS'er, men en tidligere flyveofficer, som ménte, at hans opgave var at vedligeholde fangernes arbejdskraft bedst muligt. (Efter sigende blev han senere skældt bælgen fuld af SS'erne, skønt disse fik 6 mark pr. mand pr. dag af fabriksejerne! Dette var ikke meningen med en kz-lejr!!)

Om aftenen samledes vi i spisesalen, og når Gemüsemachung var overstået, kunne vi spille kort, skak, dam o.lign. eller læse i bøger fra Fiddes ret righoldige bibliotek. Jeg oplevede at spille bridge med 3 russere (flertallet af de ca. 400 fanger var russere og polakker), ja rigtig kontraktbridge med bonus for gamer og slemmer, men deres meldeteknik svarede stort set til Culbertsons blå bog fra 1930! Der var også mulighed for at koge sig et ekstra måltid på en af kakkelovnene af det, man i dagens løb havde kunnet organisere, og her havde vi danske en stor fordel i kraft af vore rødekors-pakker. Jeg selv havde desuden den omtalte julepakke, og dens indhold førte til en pudsig episode: I pakken var bl.a. en stor kasse med "bridge-blanding" d.v.s. brændte mandler og forskellige farvede mindre tabletter, som man med et fællesnavn kalder sukkergodt. Dagen efter ankomsten gik jeg over til Fidde for at give ham noget af dette til tak for den gode modtagelse. Han sad og arbejdede med nogle papirer og bad mig lægge noget af det på bordet, hvilket jeg så gjorde og gik. Næste gang jeg mødte ham, sagde han: "Tak for det sukkergodt, du gav mig. De brændte mandler var udmærkede, men de andre ting var noget underligt noget. Selv hunden ville ikke have dem!!" Det viste sig at være vitamintabletter!!! Familien havde fået at vide, at de ikke måtte sende medicin eller vitaminer. Det fik vi rigeligt af, sagde tyskerne!! Men familien vidste godt, at det var løgn og havde omgået forbudet på denne elegante måde!

Hver lørdag fik vi udbetalt løn for vort arbejde på fabrikken! Det var i form af lejrpenge, hvoraf nogle blev fratrukket til øl, som vi den dag kunne drikke så meget af, som vi havde lyst! Det var ikke særlig spiritusholdigt - vel nærmest som vort lyse øl, men det smagte udmærket. Forresten kunne man købe cigaretter og bl.a. en velsmagende æblekompot. Sammen med fløde og havregrød lavet af tørmælk og havregryn fra rødekorspakkerne udgjorde det en virkelig herreret. En ung og vældig sød russer, der sov lige bag os i sovesalen, var henrykt for at måtte vaske tallerkenerne af bagefter, idet han først omhyggeligt slikkede alt det af, vi havde levnet! Han gjorde os iøvrigt mange andre tjenester, og når man spurgte ham, hvad han gerne ville have til gengæld, var svaret altid: "Etwas süsses!" Dette var godt i tråd med, at jeg selv, der hjemme aldrig brugte sukker i kaffe eller the, hernede nød, at "kaffen" var tilsat et eller andet sødestof.

Under omtalen af lejrens renlighed glemte jeg at nævne, at fangerne hver fjerde søndag kom i varmt bad! I hold på ca. 20 marcherede vi over til fabrikkens badeværelse, hvor sæbe og skoldende hedt vand kunne fjerne det skidt, som den daglige vask ikke havde fået bugt med.

En aften oplevede jeg noget mærkeligt: Jeg sad i spisesalen, da der pludseligt blev blæst luftalarm. Alt lys blev slukket, og vi fik ordre til at gå over i vor sovesal! (I dagtimerne kom vi omgående i beskyttelsesrum, men om natten blev vi i vore senge. Lejrkommandanten og Fidde var enige om, at fangernes arbejdskraft blev bedst bevaret ved at lade os sove, og at chancen for bombardement var minimal). Da jeg kom ud i gården kunne jeg intet se. Der var hverken måne eller stjerner, og da alt lys var slukket, befandt jeg mig i absolut mørke. Skønt jeg utallige gange havde gået turen, var det mig umuligt at finde sovesalsdøren. Jeg stødte på en væg, men havde i den grad mistet orienteringen, at jeg ikke anede, om det var til venstre eller højre for døren. Det lykkedes først at finde sovesalen, da jeg stødte sammen med en overfange, der havde en svagtlysende lommelampe.

Vi kemikere var knyttet til fabrikationen, mens de øvrige fanger var beskæftiget ved nybyggeriet. Dette fik vi imidlertid også kontakt med et stykke tid, da en af civilarbejderne ved tørgær-fremstillingen fik dysenteri. Da det jo var en levnedsmiddelfabrik, var tyskerne hundeangst for, at tørgæren skulle blive inficeret, hvilket kunne føre til en epidemi, hvorfor fabrikken blev lukket for at blive desinficeret. Da vi mødte op den første dag, blev vi sat til at bære sten op til stilladserne på ca. 5. etage. Det gik ad 7-10 m lange stiger, der var spændt ud over gabende afgrunde, og skønt jeg normalt bliver svimmel, når jeg kommer højere end femte trin på en stige, generede det mig faktisk ikke! Der var så mange måder at dø på hernede, så om det skete ved, at man faldt ned eller på anden vis, kunne egentlig være det samme.

Da jeg kom ned, var jeg så uheldig at blive taget til "at bære jern". Under bevogtning af SS'ere marcherede 30-40 fanger ca. 2 km over til celuld-fabrikken, hvor der på dens lagerplads lå store bunker af bundter med lange tynde jernstænger til betonbyggeri. Det er nu helt typisk for SS'ernes indstilling over for koncentrationslejrfanger, at hvis 6-7 mand ville få en rimelig belastning ved at bære et sådant bundt jernstænger på skuldrene de 2 km tilbage til nybyggeriet, så satte tyskerne kun 5 mand til dette arbejde! Det gik nogenlunde i starten, men efterhånden som trætheden meldte sig, sank den ene efter den anden ned i knæene, hvorved de øvrige fik en større belastning og også sank. Med en kraftanstrengelse måtte hele holdet rette sig op igen, men det varede ikke ret længe, inden det hele gentog sig o.s.v. Den sidste strækning var et mareridt, og jeg blev hurtigt

klar over, at hjertet hurtigt ville sige stop, hvis man hver dag blev udsat for en sådan belastning.

De følgende dage, hvor fabrikken stadig var lukket, fandt Henry og jeg imidlertid et godt skjulested: Den ene ende af den ny bygning var allerede taget i brug. Her hejsede man halm op til 5. etage, hvor det blev skåret i stykker og fyldt i de foran omtalte store stålbeholdere. Et sådant sted er der selvfølgelig behov for rengøring, og her søgte vi hen, bevæbnede os med en kost, og lod som om vi bestilte noget! Det meste af tiden marcherede vi rundt i lokalerne deroppe, og da de almindelige samtaleemner hurtigt blev udtømt, fandt vi på at undervise hinanden! Henry var cementkemiker, og han fortalte mig alt, hvad han vidste om cement, og til gengæld underviste jeg ham i organisk kemi. Derved gik tiden på en behagelig måde, indtil vi igen kunne vende tilbage til vor daglige dont.

Der var civilarbejdere (se ovenfor), der arbejdede sammen med os andre, og af en af dem købte jeg noget civiltøj for det tilfælde, at jeg fik lejlighed til at slippe væk fra lejren. Det blev der imidlertid ikke brug for. I begyndelsen af februar ankom en del andre, som havde været beskæftiget i en lignende fabrik længere østpå. De fortalte, at fabrikken var opgivet, da russerne var kommet så tæt på, at forsyningerne ikke kunne opretholdes, og de mente, at det samme snart ville ske her. Desværre fik de ret. Den 12. februar blev det meddelt, at alle fangerne skulle forlade lejren samme aften! Det var med bange anelser, vi drog af sted. Med tog - kreaturvogn - gik turen tilbage til Neuengamme, men hvad så? Skønt ingen af os rigtig vidste, hvor godt, vi havde haft det i Wittenberge sammenlignet med andre steder, var vi klar over, at det sikkert blev værre - ja måske meget værre.

4.7 Neuengamme, 14/2 - 21/2 1945

Jeg husker ikke meget fra dette korte ophold, bortset fra et besøg hos de danske læger på revieret, samt en eftermiddag, hvor jeg stod og læste 5-cifrede tal op på russisk!! Hele Wittenberge-holdet, der jo hovedsagelig var russere, skulle forbløffende nok have nyt varmt tøj, (det tydede på transport til et sted, hvor der var koldt!?), og vi fik derfor udleveret et bundt numre, der skulle syes på jakken. I Wittenberge havde jeg fået lært de russiske tal, og nu morede jeg mig med at prøve mine færdigheder ved fordelingen af disse nummerstrimler. Det lød sikkert ikke russisk, men de forskellige fik da deres rigtige nummer.

Rygterne om transport til en udekommando viste sig hurtigt at være sande, men de danske læger sagde, at det skulle jeg ikke indlade mig på.

Jeg kunne sagtens simulere sygdom og blive indlagt hos dem i den danske afdeling af revieret. Det ville jeg nu ikke og forsøgte i stedet at bestikke Julius til at stryge mig af listen, men da mit nummer alligevel blev råbt op, besluttede jeg at tage med. Neuengamme var det sted, jeg nødigst ville være, når sammenbruddet nærmede sig. Jeg havde selv været med til at bygge et skydeskår ved hovedindgangen, og det vendte ind imod lejren! Med mit kendskab til lejrchefen Thumann og hans følgesvende kunne man udmærket tænke sig, at de i slutfasen ville lade fangerne stille op på appelpladsen og derefter meje dem ned med maskingeværer. Chancen for at klare sig ville utvivlsomt være større i en mindre lejr. Desuden kunne man ikke undgå at blive fatalist dernede, og når nu Julius ikke havde strøget mig af listen, var det nok skæbnens mening, at jeg skulle med!

Det blev en lang og sejg togrejse, der varede 2-3 døgn. Vi var 9 danskere, og da vi hver havde 3 rødekors-pakker, fik vi lov at anbringe dem i en stabel op ad den ene skydedør i kreaturvognen (tyskerne opholdt sig ved den anden), og for at beskytte dem lagde vi os i en rundkreds foran stabelen. Det forhindrede dog ikke russerne i at foranstalte diverse angreb på pakkerne om natten, og det lykkedes dem da også at erobre et par stykker, selv om tyskerne var på vor side. I en af dem var der dog kun toiletpapir og flasker med olivenolie, ingredienser, der jo passede godt sammen, for de, der drak det sidste, havde sikkert god brug for det første!

Omsider nåede vi så frem til vort mål: En lejr i en forstad til Hannover, der hed Ahlem.

4.8 Ahlem, 23/2 - 29/3 1945

Vi blev vel modtaget og straks indkvarteret i en stor barak, der kunne rumme alle de ca. 300 nyankomne (der var senge i 3 etager). Jeg nåede dog ikke at blive installeret, da lagerälteste, som fulgte os derover, spurgte, om der var nogen som havde rødekors-uddannelse eller lignende, da han manglede en saniteter til revieret. Hurtigt forklarede jeg ham, at jeg praktisk taget var uddannet saniteter (hvilket naturligvis var pure løgn), og jeg var virkelig så heldig at blive antaget! Dette betød, at jeg straks hankede op i mine rødekors-pakker og begav mig over til revieret, hvor jeg blev modtaget af lederen, en polsk læge ved navn Pablo Pablowitsch.

Men inden jeg går nærmere ind på mine oplevelser på revieret, skal jeg først omtale selve lejren. Den var bygget i eftersommeren 44, og den 1. oktober rummede den 1000 jøder, som skulle hjælpe med ved bygning af en underjordisk fabrik i det tætved liggende stenbrud. Da vi ankom var

der ca. 400 tilbage - resten var døde. Det hårde arbejde med at skovle de løssprængte klippestykker op i tipvogne og køre dem op, hvor de kunne aflæsses, kombineret med meget dårlig kost og uhygiejniske forhold, havde forståeligt nok nedbrudt disse stakkels menneskers helbred, og de tilbageblevne var næsten alle i en meget dårlig kondition. En i høj grad medvirkende faktor hertil var de myriader af lus, der plagede dem. En kroplus er et aldeles modbydeligt dyr - hvis den f.eks. blev forstørret 10 gange, ville den være et mere skrækindjagende uhyre end slanger og skorpioner - og disse uhyrer, der kun er 3-4 mm i diameter, plager deres ofre både nat og dag. En af danskerne blev indlagt på revieret få dage efter ankomsten. P.gr.a. disse dyr havde han revet sig til blods overalt på kroppen, og han var ganske simpelt ved at blive tosset af lusenes angreb. Muligheden for at slippe af med dem var ringe. Der var ganske vist bygget et stort flot toilet- og badehus - men der var ingen vand!! I den tid jeg var i lejren, kom der kun vand fra det stadslige vandværk 2 eller 3 gange, og en af disse dage var jeg så heldig at organisere et varmt bad! Jeg havde på det tidspunkt netop fået en enkelt lus, og da vi også fik tøjpakker fra rødekors, kunne jeg skifte fra yderst til inderst efter badet og derved slippe fri for uhyret. Iøvrigt kunne jeg forhindre en gentagelse v.hj.a. lusepulver, som en af de andre danskere havde fået i Neuengamme, hvor der jo ikke var brug for den slags.

Men tilbage til revieret. Jeg kom her til at bo i et værelse sammen med Pablo, den anden læge (en belgier), samt en tysker og en tjekke (hvorfor de i grunden boede dér, gik aldrig op for mig). Jeg var blevet ansat, fordi belgieren i længere tid havde ligget syg med høj feber, og min opgave var at assistere Pablo. Vi startede om morgenen med at bære de jøder, der i nattens løb var døde, ud i en kasse på gårdspladsen (her blev de fjernet fra næste nat). Derefter fik de resterende deres mad - noget såkaldt rugbrød - og så fulgte Pablos konsultation. Jeg husker specielt en meget stor jøde, der klagede sin nød. Han kunne ikke mere og ville indlægges, men da han egentlig ikke fejlede noget, afviste Pablo ham med den begrundelse, at han kun kunne indlægge folk, der var syge d.v.s. havde høj feber. Det gentog sig et par gange - og så kom de andre bærende med ham. Han var død under arbejdet! En gang assisterede jeg ved en operation. Det var en fange, der nede i stenbruddet havde fået knust en finger, og Pablo erklærede, at han måtte amputere det yderste led, for at der ikke skulle gå koldbrand i den. Det skete med en halvsløv skalpel og næsten uden bedøvelse, da revieret kun rådede over en ubetydelig mængde æter.

Senere på dagen blev den meget tynde roesuppe, samt lidt ekstra brød delt rundt - der var 60-70 senge i revieret - og til slut gik Pablo sin aftenstuegang. Han var en umådelig rar og velmenende mand, men han hav-

de praktisk taget ingenting at gøre godt med, og når vi gik fra en dødsyg mand, trak han i reglen på skuldrene og sagde: "Was kann ich machen?". I alle situationer, hvor han følte sig magtesløs, kom det: Was kann ich machen, og sætningen er for mig uløseligt knyttet til Pablo Pablowitsch, der havde lovet sin kone, at gøre alt hvad han kunne for at komme levende tilbage til Polen. Mon det lykkedes? Jeg véd det ikke.

Imidlertid kom jeg ikke til at fungere ret længe som saniteter. Natten mellem den 28. febr. og 1. marts vågnede jeg badet i sved og rystende af kulde. Jeg mente, det var en influenza, jeg havde fået, men om morgenen, da revierets 5 termometre gennemsnitlig vist en temperatur på 41.7, var jeg klar over, at det var en lungebetændelse. Dette var den hyppigste dødsårsag i kz, for selv om man i første omgang klarede sygdommen, skete der næsten altid det, at man for tidligt blev sat til at arbejde, hvorved sygdommen blussede op igen, og så var det sket. Der skulle et mirakel eller to til for at komme levende igennem en lungebetændelse, men besynderligt nok skete de begge i mit tilfælde!

Det var indirekte den belgiske læge, der sov i sengen under mig, der blev min redningsmand. Han var vældig godt anskrevet hos SS'erne, og da han blev syg, søgte de på enhver måde at redde ham. De fremskaffede forskellige lægemidler deriblandt datidens eneste kemiterapeuticum mod lungebetændelse, sulfanilamid, men intet af det hjalp ham, og netop på det tidspunkt, hvor jeg blev syg, døde han. Pablo havde derfor en lille beholdning af sulfanilamidtabletter, og da jeg efterhånden fik ham overbevist om, at jeg virkelig havde en lungebetændelse, gav han mig 3 x 4 af disse tabletter. I løbet af et døgn slog det feberen ned til 37.5, hvorefter Pablo erklærede, at nu kunne jeg jo godt stå op igen! Men det var ganske umuligt. Aldrig i mit liv havde jeg været så træt, men så indtraf det andet mirakel. Da Pablo ikke havde kunnet finde ud af, hvad belgieren fejlede, og da hverken sulfanilamid eller de andre lægemidler havde virket, blev tyskerne bange for, at han var død af tyfus, en sygdom, som de var hundeangst for. Det blev derfor besluttet, at stuen, og alle som boede dér, skulle i karantæne!!

Dette var en gave fra himlen. I næsten en måned kunne jeg gå i en tysk koncentrationslejr uden at bestille et klap, bortset fra at lave lidt mad (fra rødekors-pakkerne) på stuens kakkelovn! Tjekken, tyskeren og jeg lå dagen lang på sengene og sludrede eller læste i nogle få bøger, der dog var ret uinteressante, da de naturligvis alle var nazistisk propaganda. Efterhånden drømte jeg på tysk.

Et par timer hver dag kunne vi trække frisk luft i et afspærret området i den ene ende af gårdspladsen. Det var pragtfuldt forårsvejr, og vi nød at sidde i solen.

Luftalarmerne i Hannover-området er et kapitel for sig. Hver formiddag kl. ca. 11 blev der blæst alarm, og kort efter så man bølge efter bølge af de store amerikanske maskiner på deres vej mod Berlin og andre mål. De fløj meget højt og lignede nærmest en flok fluer. Alarmen blev først afblæst, når disse maskiner var vendt tilbage d.v.s. ved 13-14 tiden. Kl. ca. 7 var der alarm igen. Nu var det englænderne på deres nat-bombetogter, og igen varede alarmen 2-3 timer. Det var så regelmæssigt, at da der en dag ikke var formiddagsalarm - det var d. 25. marts - troede vi, at krigen var forbi! Grunden var imidlertid, at flyvemaskinerne havde andet at bestille: Det var den dag de amerikanske tropper gik over Rhinen! Og aftenalarmen kom som sædvanligt.

Under luftalarm skulle alle fangerne gå i beskyttelsesrummet nede i den underjordiske fabrik - undtagen personalet på revieret (de syge skulle jo stadig passes). Af nysgerrighed gik jeg én gang med derned, men opdagede hurtigt, at flere timers ophold i den kolde og fugtige luft var betydeligt farligere end at blive oppe. Ganske vist skete det to gange, at bomberne faldt tæt ved lejren, idet der bag ved den var opstillet et luftværnsbatteri, som de amerikanske maskiner var ude efter. Det var til at begynde med enerverende at høre det langtrukne Piiiiiiiiiiii-bum, men vi trøstede os med, at den bombe, der rammer, hører man ikke! (den nærmeste var vel ca. 100 m væk). Det var iøvrigt de bedste stunder, vi havde på revieret. Vi samledes, lavede et ekstra måltid og hyggede os sammen, sikre på ikke at blive forstyrret!

Det var slemt for fangerne at skulle sidde i beskyttelsesrummet, men det har været lige så forfærdeligt for den tyske befolkning i byen. Ved 10-tiden begyndte de i flok og rad at vandre ned til stenbruddet. Det var fortrinsvis unge koner med barnevogn og børn ved siden, samt ældre mennesker, alle belæsset med tæpper. Ved 13-14-tiden vandrede de tilbage, og kl. 18 begyndte det hele forfra. Hvis arbejderne også er gået i beskyttelsesrum, må luftalarmerne have kostet tyskerne kollosalt mange arbejdstimer.

Lejren lå temmelig højt, og et par gange kunne vi deroppe fra følge et natbombardement af selve Hannover. Først så man lysene, der markerede målområdet, og derefter faldt såvel brand- som sprængbomber, og kort efter var det hele dækket af røg og flammer. Det så gruopvækkende ud - selvom det var tyskerne, det gik ud over.

Mens jeg var i karantæne, blev de øvrige danskere pludselig en dag afhentet. Hvorfor, vidste ingen, men det hed sig, at de skulle over til hovedlejren i Hannoverområdet, Støcken, en lejr, der var frygtet, fordi den lå i tilknytning til en bly-fabrik, i hvilken fangerne ikke kunne undgå at få blyforgiftning.

Jeg var nu eneste dansker i lejren, men alligevel ankom en dag en tysker med 3 rødekors-pakker til mig! Et forbavsende udslag af tysk organisation! Og også forbavsende, at lager-älteste lod dem passere uantastet over til mig. I de fleste andre udekommandoer - hørte jeg senere - fik danskerne aldrig hele pakker, men højst nogle sørgelige rester, når tyskerne havde taget, hvad de havde lyst til.

Endeligt en dag blev karantænen hævet, og lagerälteste kom over og sagde, at nu kunne jeg jo flytte over i barakken til de andre (der var i mellemtiden udnævnt en ny saniteter). Jeg var imidlertid godt tilfreds med, som jeg havde det, og da noget smør og flæsk, samt nogle cigaretter var skubbet over til lagerälteste, accepterede han, så jeg kunne fortsætte min luksustilværelse.

Det varede dog ikke længe, idet en SS'er d. 29. marts kom for at afhente mig. Det viste sig, at ligesom de andre danskere skulle jeg over til Støcken. Kommandanten dér havde fået ordre til at samle alle danskere og nordmænd i Hannover-området, og minsandten om han ikke sendte en mand over for at hente den enlige dansker, der var efterladt i Ahlem. Atter et udtryk for, at den tyske organisation fungerede lige til det sidste!

I et par timer gik vi en hyggelig tur i det skønne forårsvejr rundt om Hannover, og vi kom hurtigt på talefod. SS'eren fortalte, at han var rumæner, og da han var klar over, at krigen snart var forbi, var han trist til mode. Han kunne ikke vende tilbage til sit fædreland, og i Tyskland havde han heller ikke noget at gøre. Jeg omtalte, at jeg lige havde haft en lungebetændelse, og da han hørte det, overtog han de fleste af de 4 rødekorspakker, jeg slæbte på (man vidste jo aldrig). Han havde selv haft lungebetændelse flere gange og vidste, hvor træt man var efter den sygdom.

Da vi omsider ankom til Støcken, traf jeg straks mine kammerater fra Ahlem, og sammen blev vi sat ind i et værelse, hvor et par tyske fanger skulle sørge for, at vi fik noget mad. Den ene af dem kom jeg i snak med. Jeg fortalte mit navn, der jo er et tysk navn, og forklarede, at min farfar kom fra Sydslesvig. Han svarede: "Ja jeg hedder Kock og mine forfædre stammer fra Kolding-egnen". Det rislede mærkeligt ned ad rygraden: Min mors tipoldefar på fædrene side hed Kock og havde en gård på Koldingegnen!! I en koncentrationslejr træffer man helt tilfældigt en tysker, som man sandsynligvis er i familie med, selv om det nok er langt ude! Ja, verden er lille!

Vi blev mærkeligt nok siddende i værelset til langt ud på natten, og ingen vidste hvorfor. Så så vi 5-6 hvide busser med svenske flag på siderne rulle ind på den projektørbelyste gårdsplads!! Det var det store øjeblik, man aldrig glemmer. Pludselig vidste man, at nu var man reddet ud af dette helvede!!!

Busserne var fyldt med fanger af andre nationaliteter, som blev fjernet fra Neuengamme for - som det viste sig - at give plads til danskere og nordmænd, og busserne skulle tage os med tilbage. Svenske sygeplejersker tog sig af os og fyldte os med gode sager, og få timer senere var vi tilbage i Neuengamme.

4.9 Neuengamme, 30/3 - 16/4 1945

Det var et helt andet Neuengamme vi mødte, end det vi forlod. Grev Bernadotte havde udvirket, at en af de store stenbygninger, samt et par af de tilstødende barakker var blevet afspærret fra den øvrige del af lejren, og inden for dette område herskede Bernadotte og hans folk! Her boede udelukkende danskere og nordmænd, og de grinede nærmest af SS'erne!

I denne "interneringslejr" mødtes jeg med mange af mine venner og bekendte fra Horserød og Vestre, der kom fra tugthuset i Bützov, fra udekommandoer og fra andre lejre. Der var særligt to, som det glædede mig at møde igen: Knud Christensen og Henning Berbom. Ligesom jeg selv, var de medtaget af opholdet dernede, men humøret var højt. Da jeg fra min overkøje på 1.sal i stenbygningen så Knud, inviterede jeg ham straks på et måltid. Han kom fra tugthuset og trængte sikkert til noget god mad, og jeg kunne byde på kiks af forskellig slags med smør og marmelade! Smørret var ganske vist af forskellig harskhedsgrad, for man smed jo ikke noget væk dernede! Det har vi senere grinet mange gange af. Henning - kaldet Bum - havde været på en såkaldt jernbanekommando, d.v.s. en lejr, hvor fangerne skulle hjælpe med at udbedre de skader, som var opstået ved de allieredes bombning af jernbanerne. Han fortalte, at han havde reddet livet ved at blive udtaget til at fjerne en blindgænger!! Den lå nemlig i kælderen under et nonnekloster, og dér fandt de alverdens herligheder, bl.a. en stor tønde med æg. Ved at slubre ca. 60 æg i sig, havde han fået et så stort proteintilskud, at han kunne klare sig igennem.

Kaj Østberg dukkede også op. Han kom fra Sachsenhausen og havde øjensynligt klaret sig godt. Karakteristisk nok slog han sig op som leder af et hold, der arbejdede på lejrens teglværk fra 6 til 18 med 1 times middagspause. Da tyskerne klagede over, at der blev bestilt for lidt, erklærede han, at det kunne han sagtens klare, idet han sagde, at hvis de blot kunne starte kl. 8 og gå hjem kl. 16, ja, så ville der blive lavet dobbelt så meget! Men det kunne han nu ikke få gennemført.

Jeg gik ikke selv på arbejde - det kunne man godt undgå i den periode - da jeg for første gang i min kz-tilværelse fik vrøvl med maven (en

form for "Scheiserei"). Nogle opiumsdråber klarede dog denne sag, og da vi havde organiseret et klaver!, havde jeg ikke besvær med at få tiden til at gå. Jeg har altid kunnet mange stykker udenad, og skønt jeg ikke havde rørt et klaver i næsten halvandet år, kunne jeg f.eks. gennemføre Schuberts Wanderer-fantasi - et stykke, der varer 20-25 min. - blot jeg undlod at tænke! men lod fingrene selv finde de rigtige tangenter. Et mærkeligt fysiologisk fænomen.

Få dage efter ankomsten forlød det, at alle syge danskere og nordmænd skulle overføres til Sverige, men da jeg ikke følte mig syg - takket være opiumsdråberne - meldte jeg mig ikke straks. Først da alle de virkelig syge var kommet af sted, meldte jeg mig, især fordi jeg vidste, at min kone var i Sverige.

Til at begynde med havde den tyske læge, som skulle godkende de syge, været ret umedgørlig, men da jeg kom til, var der intet problem. Han fik at vide, at jeg havde haft lungebetændelse, følte på mine lårknogler og godkendte mig med diagnosen: Svækket efter lungebetændelse. Sagen var, at han lige havde fået et barn, og da svenskerne fremskaffede et komplet babyudstyr til ham, var han pacificeret!

Og så oprandt den mærkelige dag, hvor jeg som en næsten fri mand kunne vandre ud af Neuengamme. D. 16. april afgik den 4. og sidste sygetransport til Sverige, og vi, der skulle med, fik udleveret det, vi i sin tid havde afleveret ved ankomsten. Forbavsende nok var der praktisk taget alt - undtagen, man kan godt sige naturligvis, værdikonvolutten med penge, ur, fyldepen etc. Atter et udslag af den tyske organisation ("Ordnung muss sein"). Det var dejligt at kunne tage sit normale tøj på igen, og efter at vi havde afleveret det nummerskilt, vi bar om halsen, vandrede vi i samlet flok ud af Neuengamme med kun en enkelt, ubevæbnet tysker i spidsen, som skulle føre os op til de ventende biler.

4.10 Rejsen til Sverige

De biler, vi skulle med, var danske busser, der var malet hvide og med dannebrog på siden og rødekors-mærke på taget. Vi var vel ca. 150, der blev fordelt i 6-7 busser, og så gik turen nordpå. Fra denne del af rejsen husker jeg ikke meget, bortset fra en noget uhyggelig episode engang sent på aftenen. Pludselig standsede bilerne, og vi hørte tydeligt lyden af flyvemaskiner og bomber, der sprang. Den tyske leder af konvojen vidste øjensynligt, at flyverne ikke respekterede rødekors-mærket, da det ofte blev anvendt til at camouflere tyske militære transporter, og han gav os derfor lov

til at fjerne os fra bilerne i tilfælde af et angreb. Der skete dog ikke noget, og det havde også været for lumpent, hvis man var kommet til skade netop, som man var sluppet ud af det tyske fangenskab.

Turen gik videre uden yderligere afbrydelser, indtil vi nåede Frøslev, hvor vi sov nogle timer i en barak uden for den egentlige lejr, og næste morgen fortsatte vi nordpå (vi passerede tæt forbi de svenske hvide busser, der netop var ankommet med jøderne fra Theresienstadt!). Da vi havde kørt lidt, passerede vi et par gårde, der alle flagede, og da det gentog sig ved de næste gårde, spurgte en af nordmændene mig, om det var flagdag i Danmark i dag. Jeg ransagede min hukommelse, men erklærede, at det var først i morgen (Dybbøldag d. 18. april). Det var først, da vi nåede Åbenrå, at vi blev klar over, at det var os, de flagede for! Byens gader var fyldt med mennesker, der vinkede, viftede med dannebrogsflag og råbte hurra. Det samme gentog sig i Haderslev, Christiansfeldt og Kolding, og det var vel nok en modtagelse, vi slet ikke havde ventet.

I Fredericia skulle vi skifte til tog, og dér havde jeg den oplevelse at møde min svigermor! Hun havde opsporet, at jeg sandsynligvis ville passere her forbi engang den dag, havde skaffet sig kørelejlighed fra Århus og stod nu og så på mig med et medfølende blik, for skønt jeg ikke direkte var en muselmand, lignede det, hun så, ikke meget den mand, som tyskerne havde taget halvandet år tidligere.

Togrejsen til København var ganske simpelt et eventyr! Man havde pillet alle stolesæderne ud af store boggie-vogne og i stedet anbragt senge i højde med vinduerne. Her lå vi og nød det smukke danske landskab, mens toget langsomt rullede over Fyn, og danske sygeplejersker forsynede os med mad og alle de bedste lækkerier, man på det tidspunkt kunne opdrive i Danmark. Tidligt næste morgen rullede vi videre til København, hvor toget blev holdende i flere timer. Vi så den strøm af mennesker, der var på vej til deres arbejde, og de så også os. Mange fik derved kontakt med bekendte, fik dem til at kontakte familien, og ofte nåede den at hilse på slægtningen.

Omsider kørte vi videre ned på Malmø-færgen, og endelig kunne vi med sikkerhed føle, at vi var uden for tyskernes rækkevidde. Ja, det troede vi, men lige før færgen skulle sejle, kom en flok Gestapofolk ombord, og de gennemgik toget nøje for at se, hvem det egentlig var, de lod slippe ud af landet! Heldigvis slap de fleste igennem dette nåleøje, men Gestapo tog 4 mand med tilbage. Det var næsten for ubarmhjertigt, men forhåbentlig levede de alle til den 5. maj.

Fra Malmø kom vi med tog til Helsingborg eller rettere Ramløsa, der var indrettet som opsamlingscenter for alle, der kom fra Rusland, Tyskland eller de besatte områder. Her kom vi i bad, blev lægeundersøgt og vacci-

neret for difteri, tyfus, plettyfus m.m., epidemiske sygdomme, som svenskerne med god grund frygtede. Bagefter fik vi udleveret tøj, men den aften vi ankom, var jakker og benklæder sluppet op, så vi fik kun tykt undertøj, strømper og sko. Derefter blev vi med busser kørt ud til et slot i nærheden. Det var meget flot - men hundekoldt! Paradoksalt nok var det første gang i de halvanden år, at jeg virkelig frøs! og vi måtte hurtigst muligt søge til køjs for at få varmen igen. Næste dag fik vi så vort tøj, men samtidigt fik jeg høj feber og smerter i benene, hvilket førte til, at jeg blev indlagt på Helsingborg sygehus. Min kone, der arbejdede på et flygtningehjem ved Värnamo, fik besked om min ankomst, og da hun kom ned, var den danske overlæge så hensynsfuld at ansætte hende, så hun kunne passe mig i de 14 dage, jeg lå på sygehuset.

Da feberen faldt, tog vi op til flygtningehjemmet (Toftaholm), hvor Karen i længere tid havde været assistent hos læge Anne Marie Jøker fra Århus (kaldet "Missen"). Her så jeg for første gang min søn, der var født d. 25/5 44 i Sverige d.v.s. netop på min fødselsdag, hvorfor han hverken var døbt eller havde fået navn, da han jo skulle hedde Axel, hvis jeg ikke kom tilbage! Nu hed han blot "Mads", et navn, der klæbede ved ham resten af livet - og efter hans død - selv om han senere blev døbt Bjørn.

Skønt feberen var faldet, havde jeg stadig stærke smerter i benene. Missen kaldte det nervebetændelse og mente, at nogle lange ture i det smukke Småland ville hjælpe. Men det blev nærmest værre, og resten af tiden i Sverige tilbragte jeg i en Mathssonstol, hvorfra jeg passede min 11 måneder gamle søn, samt radioen, og d. 4. maj nåede jeg lige at åbne for London, kort før Johs. Sørensen bragte sit glade budskab.

Det varede dog et par uger, før vi kunne rejse til København, og herfra kom vi noget senere med en politibil til Århus. Det var et bedrøveligt, men også opmuntrende syn at se "herrefolket" traske hjemad langs de danske landeveje. Jeg havde ikke noget had til tyskeren som sådan, jeg snarere beklagede ham, fordi han havde ladet sig fange af den nazistiske propaganda. Det havde vi lidt under i 5 år. Hvorlænge ville han ikke komme til at lide i fremtiden? Min væsentligste tanke dengang var: "Godt, at jeg ikke er tysker!".

Jeg husker tydeligt, da jeg igen trådte ind i vort hus på Lerbækvej. Alt var, som da jeg forlod det, selv noderne på flyglet (Brahms' 2 rhapsodier op. 79)! Jeg blev taget så tidligt, at Gestapo endnu ikke var begyndt at sprænge de huse i luften, hvor de havde arresteret modstandsfolk. Huset havde været lejet ud, men min uforlignelige svigermor - svigerfar var død i 1944 - havde bragt det hele tilbage til den oprindelige form. Selv en flaske rødvin (St. Emillon 1929, slotsaftappet), der var gemt til den dag, hvor krigen var forbi, lå i kælderen!

P.S. I mere end en måned havde jeg levet på smertestillende midler, men en dag i juni forsvandt smerterne i benene lige så pludseligt, som de var kommet. Kort efter blev jeg indlagt på Amtssygehuset, og i 8 dage undersøgte lægerne mig på kryds og tværs, hvorefter de erklærede sig enig med mig i, at det hele skyldtes vaccinationerne i Sverige! I løbet af de næste par år var jeg fuldt restitueret og har siden ikke haft eftervéer af mit tysklandsophold - bortset fra de mentale. Jeg søgte at fortrænge erindringerne - glemme dem kunne man jo ikke - ønskede ikke at tale derom og holdt mig derfor borte fra alle organisationer af modstandsfolk (se dog nedenfor).